

Logorski sustav u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Pleša, Josipa

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:930723>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-22**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Diplomski studij Engleskog jezika (prevoditeljski smjer) i Povijesti

Josipa Pleša
Logorski sustav u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj
Diplomski rad

Mentorica: doc.dr.sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2017.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet u Osijeku
Odsjek za povijest
Diplomski studij Engleskog jezika (prevoditeljski smjer) i Povijesti

Josipa Pleša
Logorski sustav u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj
Diplomski rad
Humanističke znanosti, povijest, Hrvatska i svjetska moderna i suvremena
povijest

Mentorica: doc.dr.sc. Slađana Josipović Batorek
Osijek, 201

Sažetak

Glavni cilj ovog rada je sažeti prikaz organizacije i funkcioniranja ustaških logora na području Nezavisne Države Hrvatske. U radu je prikazan cijeli proces i metode suočavanja ustaša s neprijateljima u koje su spadali Srbi, Židovi, Romi i svi politički neistomišljenici. Osnivanje logora prikazano je kao posljednja i konačna metoda obračuna sa svim ustaškim neprijateljima. U radu su opisani i zločini prema navedenim grupama i prije osnivanja logora te sve metode kojima su se rješavali „nepoćudni elementi“ u državi. U radu se prikazuje i način na koji je ustaški režim kroz propagandu i službene medije opravdavao svoje postupke prema stanovnicima Nezavisne Države Hrvatske. Za prikaz ustaške propagande u radu korištene su dnevne novine *Hrvatski narod* te brošura *Dr. Ante Pavelić riješio je hrvatsko pitanje* iz 1942. godine. Za prikaz funkcioniranja ustaških logora vršena je usporedba knjiga i članaka povjesničara koji su istraživali hrvatsku povijest od 1941. do 1945. Među korištenim autorima, ističu se Mirko Peršen, Ivo Goldstein, Narcisa Lengel-Krizman, Nataša Mataušić, Vladimir Žerjavić, Hrvoje Matković, Fikreta Jelić-Butić te Josip Jurčević. Logori na području NDH dijelili su se na sabirne iseljeničko-useljeničke, sabirno-radne te koncentracijske. Prvi navedeni logori služili su za preseljenje Srba iz NDH u Srbiju, dok su druge dvije vrste logora služile za skupljanje stanovništva, njihovo zatvaranje, prisilni rad te na koncu likvidaciju. U NDH je, uključujući talijanske i njemačke logore, u vrijeme rata bilo aktivno tridesetak logora. U radu će biti riječi samo o ustaškim logorima. Najveći ustaški koncentracijski logor bio je jasenovački sustav logora u kojemu je ubijen najveći broj ljudi. Broj ubijenih u logorima nije ni do danas točno utvrđen, a žrtvama se već desetljećima manipulira i politizira.

Ključne riječi: NDH, logori, „Jasenovac“, ustaše, likvidacija

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Uspostava represivnog sustava i prve žrtve.....	2
3. Državni neprijatelji i državna politika	
3.1. Temeljni zakonodavni akti.....	4
3.2. Srpsko pitanje.....	7
3.3. Židovsko pitanje.....	11
3.4. Romsko pitanje.....	13
3.5. Politički neistomišljenici i ostale žrtve režima.....	15
4. Mediji i propaganda.....	16
5. Logori-vrste, podjela i uprava.....	19
6. Sabirni iseljeničko-useljenički logori.....	23
7. Koncentracijski i sabirno-radni logori.....	26
7.1. Logor „Danica“.....	28
7.2. Logori na Velebitu i otoku Pagu.....	30
7.3. Logor „Đakovo“.....	32
7.4. Ostali logori.....	34
8. Sustav logora „Jasenovac“	
8.1. Organizacija logora.....	38
8.2. Jasenovački logori.....	41
9. Poslijeratno utvrđivanje zločina i broja žrtava.....	49
10. Pobijanje „jasenovačkih mitova“.....	52
11. Zaključak.....	56
12. Literatura.....	57
13. Izvori.....	60

1. Uvod

Nezavisna Država Hrvatska i ustaški zločini počinjeni u vrijeme njezina postojanja i danas izazivaju javne rasprave i brojna neslaganja. Dugogodišnja politička manipulacija temom ustaških zločina i broja žrtava onemogućila je pravovremeno istraživanje broja žrtava što je dovelo do toga da i danas brojni srpski povjesničari, ali i dio javnosti vjeruju u mit o milijun ubijenih Srba u jasenovačkim logorima. Uz to, ekstremne političke skupine s hrvatske strane smanjuju broj ustaških žrtava, dok se one sa srpske strane enormno povećavaju. Takvim postupcima brojne ustaške žrtve padaju u drugi plan samo kako bi određene političke skupine s obje strane skupile bodove kod javnosti i prikazale se domoljubnima. Zbog toga je objektivno prikazivanje i istraživanje djelovanja ustaškog režima i njihovih zločina potrebno kako bi se postigla stabilnost, kako bi se Hrvati suočili s prošlošću o kojoj se nije smjelo pričati te kako bi prestale manipulacije ustaškim žrtvama.

Ustaški režim koristio je različite metode kako bi se sukobljavao sa svojim neprijateljima u koje su spadali Židovi, Srbi, Romi te svi politički neistomišljenici (najviše komunisti) bez obzira na nacionalnost ili religiju. Obračunavanje s neprijateljima započelo je istog dana kada je NDH proglašena. Ljude se pljačkalo, protjerivalo, masovno ubijalo po selima i naseljima, slalo na prijeke sudove i na koncu u logore. Uz problem točnog određivanja broja žrtava, postoji i problem određivanja karaktera ustaških logora u NDH. Od oko 20 ustaških logora na području NDH, razlikuju se sabirni iseljeničko-useljenički, sabirno-radni te koncentracijski. Problem nastaje zbog toga što su ljudi ubijani u svim navedenim logorima, a u svima njima su logoraši radili nekakvu vrstu prisilnog rada. Zbog toga je većina ustaških logora imala dvojaki ili trojaki karakter pa su neki logori bili i sabirni i radni i koncentracijski. Važno je napomenuti kako se organizirani rad obavljao samo u jasenovačkom kompleksu logora i u logoru u Lepoglavi, dok su ostalim logorima to nije bio slučaj. Jednako tako, jasenovački kompleks logora predstavlja najveći koncentracijski logor na području NDH. U većini slučajeva u sabirno-radnim logorima radilo se samo kako bi se logoraše iscrpilo i na taj način ubilo tako da se i tu postavlja pitanje mogu li se ti logori uistinu nazivati radnim. Logoraše se u logorima ubijalo radom, glađu, zaraznim bolestima i različitim fizičkim zlostavljanjima. Režim je logore počeo otvarati već u travnju 1941. godine, a na izgradnji većine logora radili su upravo logoraši. O uvjetima u logorima i ubijanjima danas se zna iz podataka koje su dali malobrojni preživjeli logoraši, iz nepotpunih ustaških dokumenata te istraživanja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Treba naglasiti kako su sve

brojke žrtava procjene temeljene na nepotpunim popisima žrtava ili izračunavanjima kada je riječ o demografskim gubitcima u koje ulaze i izbjeglice i nerođena djeca.

2. Uspostava represivnog sustava i prve žrtve

Bivši pukovnik vojske Kraljevine SHS i ustaški vojskovođa Slavko Kvaternik¹ je 10. travnja 1941. godine, dok je njemačka vojska ulazila u Zagreb, hrvatskom narodu proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH): “Hrvatski narode! Božja providnost i volja našeg saveznika, te mukotrpa višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvovnost našega poglavnika dr. Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu odredili su da danas pred dan uskrsnuća Božjeg sina uskrsne i naša Nezavisna Država Hrvatska.”² Nakon ovog proglašenja nove države, ustaškim vlastima nije trebalo dugo da krenu s ostvarivanjem ideje etnički homogene države. Političke programe i zakone ustaše su pripremali još u emigraciji, iako nitko od pripadnika ustaškog vrha nije imao iskustva u vođenju države. Već se i u programskom tekstu objavljenom u lipnju 1941. u listu *Ustaša* dalo naslutiti o kakvoj će državi biti riječi: „U ustaškoj državi, koju su stvorili Poglavnik i njegove ustaše, mora se ustaški misliti, ustaši govoriti i što je najglavnije – ustaški raditi. Jednom riječi, čitav život u NDH mora biti ustaški.”³ Odmah je uspostavljeno jednostranačje i represivni sustav u kojemu se režim na različite načine obračunavao sa Srbima, Židovima, Romima te svim političkim neistomišljenicima.

Unatoč tome što su ustaše činili izrazitu manjinu u hrvatskoj politici⁴ te što nisu na vlast došli uz podršku naroda, uspjeli su ostvariti apsolutnu vlast i silom pokoriti sve koji se s njima nisu slagali. Nezavisna Država Hrvatska nije imala ustav⁵, a Pavelić je kao poglavnik države donosio sve važne odluke. Poglavnik je imenovao i razrješavao sve visoke državne dužnosnike, donosio sve važne odluke u vezi unutarnje i vanjske politike, nosio titulu

¹Zdravko Dizdarević - Marko Grčić - Slaven Ravlić - Darko Stuparić, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, Minerva, Zagreb, 1997., str. 226.

²Hrvoje Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 359.-360.

³Ivo Goldstein, *Povijest 21, Hrvatska povijest*, Europapress holding, Zagreb, 2007., str. 377.

⁴Procjenjuje se da je u emigraciji s Pavelićem u Italiji bilo oko 500 pripadnika organizacije, a djelovale su manje grupe u Berlinu i Mađarskoj 30-ih godina.

⁵H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, str. 376.

vrhovnog zapovjednika oružanih snaga i poglavnika te potpisivao sve zakone i zakonske odredbe.⁶

Vrlo brzo se započelo i s izrazito antisemitskom propagandom koja je objavljivana u svim dnevnicima i tjednicima koji su izlazili od 1941. Sve novine koje su izlazile prije 1941. odmah su zabranjene, a pod protudržavno ponašanje se ubrajalo i slušanje određenih radio-stanica koje nisu bile u skladu s državnom ideologijom. To su bile stanice poput BBC-a te raznih sovjetskih i partizanskih programa.⁷ Kazna za slušanje takvih radio stanica bila je odlazak pred prijeki sud, što je točno određeno Pavelićevom odredbom od 10. srpnja.⁸ Kako je rasno pitanje bilo središnje i ključno za ostvarivanje etnički čiste države, doneseni su rasni zakoni⁹ usmjereni protiv Roma i Židova te odredbe za iseljavanje Srba i Židova i njihovo upućivanje u „sabarne i radne“ logore¹⁰, kako su nazivani u vrijeme trajanja NDH. Zakonodavstvo novostvorene države bilo je usmjereno na obračunavanje s „državnim neprijateljima“, a glavna kazna je bila smrtna. Tako je Ante Pavelić već 17. travnja 1941. godine proglasio temeljnu *Zakonsku odredbu za obranu naroda i države* u kojoj je jasno određena smrtna kazna za sve one koji budu radili protiv državne vlasti i Nezavisne Države Hrvatske.¹¹ Ovom odredbom postavljeni su temelji za sve strahote koje će uslijediti u vrijeme trajanja ustaške države. Osnivana su brojna tijela i odbori čija je glavna svrha bilo obračunavanje s „državnim neprijateljima“. Među njima se ističu Ustaška nadzorna služba (UNS), Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR)¹² te Ustaško redarstvo za nadzor nad Židovima. Kako bi spriječio priljev javnih molbi građana za poštedu Židova od strašnih mjera koje su nametnute protiv njih, Pavelić je 27. lipnja 1941. svima zabranio dolazak u Poglavnikov ured kako bi intervenirali za Židove.¹³

Odredbom je određeno i osnivanje „izvanrednih narodnih sudova“ koji su s vremenom stjecali sve veće ovlasti.¹⁴ Tako su pred prijeki sud odredbom od 5. srpnja odlazili i svi oni koji su pisanjem, tiskanjem, dijeljenjem letaka ili čitanjem istih radili protiv novostvorene države.¹⁵ Prvi je osnovan već 17. travnja u Zagrebu, a kasnije su uslijedili i u drugim

⁶Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2002., str. 83.

⁷Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003., str. 275.

⁸H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 179.

⁹Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2007., str. 414.

¹⁰H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, str. 381.

¹¹Isto, str. 376.

¹²Sabrina P. Ramet, „Nezavisna Država Hrvatska – Uvod“, Sabrina P. Ramet (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Zagreb, str. 13.

¹³H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 185.

¹⁴Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 159.

¹⁵Isto, str. 161.

gradovima.¹⁶ Za dolazak na prijeki sud bile su dovoljne čak i samo optužbe za „veleizdaju“, posebice kad se optuživalo Srbe i Židove. To je rezultiralo tisućama nepravедno optuženih i strijeljanih ljudi. Jednako tako ustaška vlast je od samih početaka postojanja države tolerirala masovne zločine usmjerene protiv Srba koji su započeli već u travnju 1941. godine. Ustaška vlast zločine nije poricala, ali je tvrdila da su isti učinjeni izvan vlasti, što nije bila istina.¹⁷ Prvi masovni zločin protiv Srba počinjen je 27. i 28. travnja 1941. u Gudovcu (pored Bjelovara) gdje je strijeljano 196 muškaraca.¹⁸ Početkom svibnja u selu Veljun (danas naselje u sastavu grada Slunja) ubijeno je 400¹⁹ srpskih seljaka, a samo par dana kasnije u Glini je ubijeno 260 Srba. U lipnju su pokolji nastavljeni te je početkom mjeseca u okolici Ljubinja na istoku Bosne i Hercegovine ubijeno 140 Srba, a u blizini istog mjesta je krajem mjeseca ponovno izvršen masovni zločin te je ubijeno oko 160 ljudi.²⁰ Pokolji su se nastavili i u srpnju te su se proširili na područje Like, Korduna i sjeverne Dalmacije.²¹ Vjekoslav Maks Luburić, idejni začetnik, tvorac i glavni zapovjednik logora u Jasenovcu²², predvodio je grupu ustaša koja je u ličkom selu Suvaji početkom srpnja ubila oko 173 osobe, većinom žene, djecu i starije muškarce. Ista grupa je pokolje nastavila u selima Bujanj i Osredak. Među ubijenima je bilo i djece mlađe od pet godina.²³ Nakon ovakvih akcija „čišćenja“ započelo je i prvo odvođenje ljudi u logore, prisilno preseljenje Srba i Židova te oduzimanje njihove imovine na području cijele Nezavisne Države Hrvatske.

3. Državni neprijatelji i državna politika

3.1. Temeljni zakonodavni akti

U samoj srži postojanja i funkcioniranja ustaškog pokreta pa kasnije i Nezavisne Države Hrvatske nalazio se plan etničkog čišćenje Hrvatske i obračunavanja sa svima koji se nisu

¹⁶Karlovac, Gospić, Varaždin, Bjelovar, Tuzla, Banja Luka i Osijek.

¹⁷Ivo Goldstein, „Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put u katastrofu“, Sabrina P. Ramet (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Zagreb, str. 35.

¹⁸Prema podacima Ive Goldsteina u knjizi *Hrvatska povijest* broj ubijenih iznosi 196, dok prema starijim podacima Fikrete Jelić-Butić u knjizi *Ustaše i NDH* broj ubijenih je 184.

¹⁹Ni ovdje se podaci koje daje Goldstein ne podudaraju s podacima Jelić-Butić koja navodi 250 ubijenih ljudi u Veljuni i okolici.

²⁰F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 166. – 167.

²¹I. Goldstein, *Povijest 21, Hrvatska povijest*, str. 383.

²²Spomen-područje Jasenovac, *Vjekoslav Maks Luburić*

(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6278>, posljednji posjet 27. kolovoza 2017.)

²³I. Goldstein, *Povijest 21, Hrvatska povijest*, str. 384.

slagali s politikom režima.²⁴ Pod krinkom hrvatskog domoljublja, režim je sa željom da što više učvrsti svoju vlast započeo progone, ubojstva i otuđenja imovine Srba, Židova, Roma te političkih neistomišljenika. Napad na sve koji su bili mogući neprijatelji njihovog režima (komuniste, ljevičare, jugoslavenski orijentirane pojedince), ustaše su opravdavali „protuhrvatskim“ djelovanjem. Tako su svi Hrvati koji se ne bi slagali s ustaškom politikom proglašeni neprijateljima. Kazneno zakonodavstvo Nezavisne Države Hrvatske svoj uzor pronašlo je u nacističkom zakonodavstvu, samo što je u ustaškoj državi izmijenjen kako bi se odnosilo i na Srbe.²⁵ Odmah po proglašenju države donesen je niz odredbi koje su bile odraz „rasne politike“ usmjerene protiv Židova i Roma te rješavanja srpskog pitanja na različite načine - odvođenjem u logore, prebacivanjem na katoličku vjeru te prisilnim preseljenjem. U tekstu temeljne *Zakonske odredbe za obranu naroda i države* stoji jasno upozorenje svima koji se ne slažu s državnim politikom: „1. Tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje. 2. Tko se učini krivcem zločina u točki 1. navedenoga ima ga stići kazna smrti.“²⁶ Ova odredba bila je temelj kaznenog zakonodavstva Nezavisne Države Hrvatske i poticaj za donošenje velikog broja odredbi usmjerenih protiv već navedenih grupa.

Već 30. travnja 1941. uslijedili su rasni zakoni, odnosno rasne odredbe: *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*, *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda* te *Zakonska odredba o državljanstvu*.²⁷ Prema *Zakonskoj odredbi o rasnoj pripadnosti* definira se arijsko porijeklo osobe: „Arijskog porijekla je osoba, koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe.“ Dalje se navode metode dokazivanja arijskog porijekla te je točno određeno tko se smatra Židovom s obzirom na rodbinske veze. Tako se, među osam točaka odredbe, u trećoj navodi da se Židovima smatraju: „1. Osobe, koje potječu barem od troje predaka drugog koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasi. Djedovi i bake vrijede kao Židovi, ako su mojsijeve

²⁴Glavnim programskim dokumentom ustaša mogu se smatrati „Načela hrvatskog ustaškog pokreta“ iz 1933. godine prema kojemu u budućoj ustaškoj državi hrvatski narod mora činiti jedinstvenu i isključivu cjelinu te o njoj ne smije odlučivati nitko tko po krvi nije Hrvat.

²⁵H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 184.

²⁶H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, str. 376. – 377.

²⁷Dragutin Pavličević u knjizi *Povijest Hrvatske* pod rasne zakone ubraja i *Odredbu o državljanstvu* objavljenu istog datuma, dok Matković navodi kako je doneseno dvadesetak rasnih odredbi među kojima se najviše ističu prve dvije navedene u tekstu. U tih dvadesetak Matković ubraja i sve odredbe koje su se ticale oduzimanja imovine Židovima.

vjere ili su se u toj vjeri rodili.“²⁸ U četvrtoj točki odredbe koja se odnosi na Rome navodi se: „Kako ciganin u smislu ove zakonske odredbe vrijedi osoba, koja potječe dvaju ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi.“²⁹ Zanimljivo je da je u ovakvoj odredbi pokazana milosti prema „nearijevcima“ koji su se „prije 10. travnja iskazale zaslužnima za hrvatski narod, napose za njegovo oslobođenje...“ na način da im se može priznati status osobe „arijskog porijekla“ te sva prava koja s tim statusom dolaze. U drugoj rasnoj *Odredbi o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda* stoji zabrana braka između Židova i ostalih „nearijevaca“ s „arijevcima“. Jednako tako je zabranjeno „izvanbračno spolno općenje Židova ili ine osobe, koja nije arijske krvi, sa ženskom osobom arijskog porijekla“ te zapošljavanje ženske osobe arijskog porijekla ispod 45 godina u kućanstvima osoba „nearijskog porijekla“.³⁰ Nakon ovih odredbi donesena je i *Naredba o zaposlenju ženskih osoba u nearijevskim kućanstvima* prema kojoj su sve ženske osobe arijevske krvi zaposlene u židovskim kućanstvima morale svoj posao napustiti.³¹ Ovakvim odredbama započelo je oštro razdvajanje u društvu te mijenjanje društvenih odnosa iz temelja s ciljem pljačkanja te učvršćivanja vlasti terorom i strahovladom.

U travnju 1941. nizom odredbi započeo je obračun i sa Srbima te je 25. travnja donesena *Zakonska odredba o zabrani ćirilice na teritoriju NDH* nakon čega je započela promjena imena ulica i naselja te izbacivanje „nehrvatskih“ riječi iz govora. Uslijedio je niz odredbi o ukidanju pučkih škola, o izbacivanju srbizama, o zabranama kretanja Srba, o prisilnim iseljavanjima te o promjeni naziva „srpsko-pravoslavna vjera“³² u „grčko-istočna vjera“ te o prijelazu jedne vjere na drugu. Sve te odredbe predstavljaju različite metode rješavanja srpskog pitanja u ustaškoj državi.

U studenome 1941. godine objavljena je *Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore* čime je stvoren zakonski temelj za masovno slanje u logore (koji pak u većini slučajeva nisu bili radni, ali ih je ustaška vlast tako klasificirala) koje će uslijediti u slijedećim mjesecima i godinama. Treba napomenuti kako je slanje u logore započelo još u travnju 1941., mjesecima prije same odredbe. U navedenoj odredbi stoji: „1. Nepoćudne osobe koje su pogibeljne za javni red i sigurnost, ili koje bi mogle ugroziti miri spokojnost hrvatskog naroda ili tekovine

²⁸H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, str. 378.

²⁹Isto, str. 379.

³⁰Isto, str. 380.

³¹Zlata Živaković-Kerže, „Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 39., br. 1, Zagreb, 2007., str. 100.

³²Zbog toga što je Pavelić vjerovao kako Srpska pravoslavna crkva u Hrvatskoj širi srpski utjecaj i kulturu.

oslobodilačke borbe ustaškog pokreta mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne i radne logore. Ove logore ovlaštena je osnivati u pojedinim mjestima Nezavisne Države Hrvatske Ustaška nadzorna služba.³³ Dalje se u odredbi navodi kako „trajanje boravka u sabirnim i radnim logorima ne može biti kraće od tri mjeseca ni duže od tri godine“. Ova odredba objavljena 26. studenog 1941. u *Narodnim novinama*, uz ostale navedene odredbe, jasan je dokaz totalitarnog karaktera ustaškog režima te predstavlja temelj i poticaj osnivanja brojnih logora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj koji i danas predstavljaju mrlju na hrvatskoj povijesti.

3.2. Srpsko pitanje

Ustaški antagonizam prema Srbima najprije se objašnjava postojanjem Kraljevine Jugoslavije i diktature koju je uvela srpska kraljevska dinastija Karađorđevića. Ustaše su još u emigraciji 30-ih godina obećavali osvetu za težak položaj Hrvata u Kraljevini, koju će izvršiti nakon što bude proglašena ustaška država.³⁴ Sam Pavelić je nakon proglašenja diktature 1929. pobjegao iz države i započeo politički rad u emigraciji³⁵ te je sama organizacija Ustaša (UHRO-Ustaša-hrvatska revolucionarna organizacija punim imenom) formirana s glavnim ciljem rješavanja hrvatskog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji te krajnjim ciljem stvaranja samostalne Hrvatske.

Srpsko pitanje, odnosno rješavanje problema srpskog stanovništva na području cijele NDH bio je problem specifičan samo za ustaški režim³⁶ što znači da na njega nisu imale utjecaja Italija i Njemačka. Od samog osnivanja NDH neki od glavnih predstavnika ustaškog režima javno su govorili o tome kako za Srbe i Židove nema mjesta u novoj državi, a već je spomenuto kako su 1941. počinjeni brojni zločini protiv Srba. Mile Budak, ministar Bogoštovlja i nastave u NDH, održao je govor u Slavonskom Brodu: „Mi imamo ne samo pravo, nego i dužnost tražiti od ovdašnjeg pravoslavnog življa, da taj živalj uvidi, što jest i da se prema tome snađe. Imamo zato pravo govoriti, ako je tko Srbin ima Srbiju, i to je njegova domovina.“³⁷ Milovan Žanić, odvjetnik i istaknuti ustaški političar³⁸ isto je poznat po

³³H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, str. 381.

³⁴F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 26.

³⁵Pavelić je i prije NDH i nakon raspada NDH sebe smatrao vođom hrvatskog naroda i hrvatske emigracije te je izjavljivao kako Hrvati uopće nisu skloni jugoslavenskoj ideji, a onaj mali dio koji zastupa su ustvari „tuđinske krvi“. Kako bi se što više približio nacističkoj Njemačkoj, tvrdio je kako u hrvatskom narodu nikada i nije postojala slavenska svijest te da su Hrvati gotskog porijekla.

³⁶F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 163.

³⁷H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 180.

³⁸Z. Dizdar – M. Grčić – S. Ravlić – D. Stuparić, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, str. 447.

protusrpskim govorima: „Mi ustaše znademo-da dok se to pitanje Srba ne riješi, da će ova država biti uznemiravana.“³⁹ Srbe se, uz Židove, najčešće krivilo za sve nesreće koje je Hrvatski narod prošao u vrijeme Kraljevine Jugoslavije.

Rješavanje srpskog pitanja zamišljeno je po trojnom načelu prema kojemu bi jednu trećinu Srba trebalo preseliti, jednu trećinu pokrstiti, a jednu trećinu ubiti.⁴⁰ Točno razrađen plan za rješavanje srpskog pitanja nije postojao i izgleda kako se „srpsko pitanje“ rješavalo u hodu,⁴¹ ali se metode rješavanja podudaraju s navedenim trojnim načelom. Od oko 6,5 milijuna stanovnika NDH, procjenjuje se da su 1941. gotovo dva milijuna bili Srbi.⁴² Točnije, procjenjuje se da je bilo oko 1 900 000 Srba⁴³ što znači da su činili jednu trećinu cjelokupnog stanovništva.⁴⁴ Sve akcije protiv Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imale su zakonske temelje. Prvo se krenulo sa otpuštanjima i oduzimanjima imovine, a kasnije i pojedinačnim uhićenjima, preseljima te naposljetku odvoženjima u logore. Vlasti NDH su različitim zakonskim odredbama poticali iseljavanje Srba, dok su najviši dužnosnici ustaškog režima govorima i tekstovima u novinama širili strah i netrpeljivost prema Srbima. U nekim mjestima građani pravoslavne vjere morali su nositi plave trake s velikim slovom P.⁴⁵ U svibnju 1941. krenulo se s otpuštanjima Srba iz javnih službi o čemu svjedoči naredba MUP-a prema kojoj je trebalo otpustiti sve „Srbijance koji su se doselili na područje Nezavisne Države Hrvatske poslije 1. siječnja 1900. godine“. U drugoj odredbi naređuje se da se svi ostali Srbi otpuštaju ako su se „isticali protuhrvatskim radom“, a svi oni koji ostanu ne smiju biti na višim položajima. Različitim navedenim mjerama te odredbama potaknut je veliki iseljenički val te se procjenjuje da je oko 180 000 Srba iselilo u Srbiju već 1941.⁴⁶ Što se tiče slobodnog preseljenja, Dragutin Pavličević navodi kako je jedan dio Srba pobjegao i iz straha da će ih stići osveta za nedjela koja su radili Hrvatima u vrijeme Kraljevine Jugoslavije.⁴⁷ Kod dobrovoljnih iseljenja isto se morala odraditi dokumentacija, odnosno sastaviti molba za iseljavanje koje je trebalo ići preko logora.⁴⁸

³⁹F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 164.

⁴⁰Trojno načelo nikada nije zapisano u ustaškim programima. Ono korijene vuče još iz vremena velikih progona Židova u Rusiji u 19.st., a izrekao ju je savjetnik ruskog cara Konstantin Petrovič Pobjedonoscev.

⁴¹I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 278.

⁴²S. P. Ramet, „Nezavisna Država Hrvatska – Uvod“, str. 12.

⁴³H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, str. 391.

⁴⁴F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 165.

⁴⁵H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 181.

⁴⁶I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 278.

⁴⁷D. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, str. 417.

⁴⁸Filip Škiljan, „Prisilno iseljavanje Srba iz Podravine i Kalničkog prigorja u ljeto i ranu jesen 1941. godine“, *Cris : časopis Povijesnog društva Križevci*, god. XIV., br. 1/2012, Zagreb, 2013., str. 350.

Odmah su započela i masovna uhićenja, najviše ljudi koji su se svojim radom isticali u Kraljevini poput političara srpskih stranki i intelektualaca, ali jednako tako i trgovaca i pravoslavnih svećenika.⁴⁹ Donašane su odredbe kojima su se Srbi prisilno iseljavali iz određenih dijelova grada. Primjer za to je *Odredba o iseljavanju Srba i Židova iz pojedinih zagrebačkih četvrti* od 8. svibnja 1941. u kojoj se jasno navodi: „Određujem, da se u roku od 8 dana imadu preseliti u druge dijelove grada Zagreba svi Srbi i Židovi, koji stanuju na sjevernoj strani Maksimirske ceste, Vlaške ulice...Oni, koji se ne pokore ovoj odredbi, biti će po isteku gore označenog roka PRISILNO EVAKUIRANI na vlastiti trošak i KAŽNJENI po POSTOJEĆIM PROPISIMA.“⁵⁰ Kasnije, u lipnju je donesena i posebna odredba kojoj su pozvani Srbi „koji su se doselili na područje Nezavisne Države Hrvatske poslije 1. siječnja 1900. godine“ da se zajedno s potomcima jave vlastima u mjestu svog boravišta te se u suprotnom smatraju ratnim zarobljenicima.⁵¹

Jedan dio uhićenih slan je u logore, a jedan dio prisilno preseljen u Srbiju kako bi se napravilo mjesta za Slovence koje su Nijemci protjerali iz okupirane Slovenije.⁵² Tako je u listopadu 1941. postignut dogovor između NDH i Njemačke da se Slovenci iz Štajerske presele u NDH, a Srbi iz NDH u Srbiju.⁵³ Plan nije u potpunosti proveden jer se ubrzo pokazalo da je riječ o složenom poslu te zbog toga što su Nijemci zbog straha od jačanja ustanka u Srbiji odustali od preseljenja.⁵⁴ Jednako tako, ustaški režim nije imao sredstava da ostvari sve ciljeve vezane uz preseljenja Srba tako da ih je veći dio na kraju i ostao u NDH. Treba napomenuti kako se pri uhićenjima i odvođenjima u sabirališta nije odredila nikakva zaštita za Srbe zbog čega je dolazilo do velikog broja ubojstava i različitih nasilja počinjenih od strane lokalnih ustaških vlasti.⁵⁵ Navodi se kako je od ukupnog broja uhićenih i zatočenih Srba samo 12 525 osoba iseljeno u Srbiju, dok je druge zadesila gora sudbina. Jedan mali dio Srba je iz sabirnih logora vraćen kući.⁵⁶ Samo u srpnju uhićeno je 2 166 zagrebačkih Srba, a uhićenja su se odvijala uglavnom noću između 22 i 23 sata.⁵⁷

⁴⁹F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 166.

⁵⁰I. Goldstein, *Povijest 21, Hrvatska povijest*, str. 381.

⁵¹F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 167.

⁵²D. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, str. 417.

⁵³F. Škiljan, „Prisilno iseljavanje Srba iz Podravine i Kalničkog prigorja u ljeto i ranu jesen 1941. godine“, str. 346.

⁵⁴Bojali su se da će veliki priljev izbjeglica u okupiranoj Srbiji izazvati veliki broj probleme, a između ostalog i jačanje partizanskog ustanka.

⁵⁵F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 170.

⁵⁶Takva praksa nije bila česta. Riječ je o puštenim ljudima s kojima se ili nije imalo gdje u trenutku provođenja prisilnog iseljavanja, ili onih čiji su članovi obitelji koji su zbog rada za ustaše dobili pomilovanje.

⁵⁷I. Goldstein, *Povijest 21, Hrvatska povijest*, str. 381. -382.

Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu donesena je 3. svibnja 1941., a njome su se ukinuli svi prijašnji zakoni o prijelazu na drugu vjeru. U odredbi se navodi kako „za valjanost prelaza (je) potrebno, da stranka, koja mijenja vjeru podnese pismenu prijavu upravnoj vlasti prve molbe (kotarskoj oblasti odnosno gradskom poglavarstvu) o svojoj odluci i da dobije potvrdu o toj svojoj prijavi, te da se ispune vjerski propisi one priznate vjeroispovijesti, na koju stranka prelazi.“⁵⁸ Ipak, kako bi se prešlo na katoličku vjeru, osobe su morale priložiti i „potvrdu o osobnoj čestitosti“ koje su izdavale kotarske i općinske uprave.⁵⁹ Treba napomenuti i da se potvrde nisu mogle izdavati pravoslavnim svećenicima, učiteljima, trgovcima, bogatim obrtnicima te inteligenciji⁶⁰, što znači da ostaju samo siromašni seljaci, odnosno oni koji nisu imali toliko imovine od koje bi država imala koristi. U kolovozu su ustaške vlasti već postale nestrpljive te su započeli prisilno pokrštavanje pravoslavaca pri čemu je osnovan i Vjerski odsjek.⁶¹ U razdoblju od 1941. do 1942. pokršteno je oko 240 000 Srba.⁶² Ipak, status pokrštenih Srba u NDH nije ni nakon toga postao sigurniji ili bolji te su se uhićenja i odvođenja u logore nastavila i nakon 1941.

Humanije rješavanje „srpskog pitanja“ potaknulo je jačanje četničkog i partizanskog pokreta te je 1942. osnovana Hrvatska pravoslavna crkva objavom *Zakonske odredbe o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi*.⁶³ Zbog straha od mogućeg ustanka te još većeg jačanja partizanskog pokreta, progoni Srba su se smanjili te je osim osnivanja nove Crkve Srbima posebnom zakonskom odredbom dopušteno pristupanje domobranstvu, što im je 1941. godine bilo zabranjeno. Prema obiteljima Srba koji su služili u domobranskim postrojbama trebalo se ponašati dobro, a u slučaju da su se nalazili u logorima, trebalo ih je pustiti.⁶⁴ Ista stvar je bila i sa Srbima koji su se nalazili na radu u Njemačkoj čije njihove obitelji nisu slane u logore. Treba naglasiti kako ovakva politika popuštanja nije bila odraz milosti, već pritiska Nijemaca na ustaške vlasti i želja da se ustaše što duže održe na vlasti. Srbe se pokušalo pridobiti zbog manjka vojnika, jačanja neprijatelja i njemačkih potraživanja za besplatnom radnom snagom. Zatvaranje Srba u logore odvijalo se tijekom sve četiri godine postojanja NDH. Odvođenje je započelo 1941. godine, a trajalo je sve do sloma NDH, a prema podacima Vladimira

⁵⁸Spomen-područje Jasenovac, *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu, od 3. svibnja 1941.* (<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5640>, posljednji posjet 29. srpnja 2017.)

⁵⁹H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 182.

⁶⁰F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 174.

⁶¹Vjerski odsjek osnovan je u okviru Ravnateljstva za ponovu, posebnog ureda osnovanog s ciljem organiziranja preseljenja Srba iz NDH.

⁶²F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 175.

⁶³H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, str. 391.

⁶⁴Nikica Barić, „Položaj Srba u domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske, 1941. – 1942.“, *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, god. V., br. 9-10, Zagreb, 2002., str. 7. – 10.

Žerjavića na području NDH živote je između 1941. i 1945. izgubilo 307 000 Srba.⁶⁵ Treba napomenuti kako se ovo ne odnosi samo na ubijene u logorima, već na sve direktne ratne gubitke uzrokovane ratnim prilikama.⁶⁶ Dragutin Pavličević u svojoj knjizi *Povijest Hrvatske* navodi da „se ne može uopćeno tvrditi kako su progonjeni Srbi kao narod“⁶⁷ što se na temelju svih navedenih poteza ustaških vlasti, izjava ustaškog vrha, brojnih odredbi te masovnih zločina protiv srpskog pučanstva u NDH pokazuje u potpunosti neistinitim.

3.3. Židovsko pitanje

Za razliku od odnosa prema Srbima, za koji su ustaše razlog pronalazile u postojanju Kraljevine Jugoslavije i položaju Hrvata u istoj, za mjere protiv Židova nije bilo nekog oštrijeg temelja te je zbog toga bilo potrebno snažnom propagandom okrenuti hrvatski narod protiv židovske zajednice koja je dotad bila poprilično dobro uklopljena u hrvatsko društvo. Jednako tako, „srpsko pitanje“ rješavalo se po nacionalnoj osnovi, dok se židovsko rješavalo (zajedno s romskim) na rasnoj osnovi pod velikim utjecajem rasnih zakona donesenih u nacističkoj Njemačkoj.

Pavličević navodi kako se Židovi na području današnje Hrvatske mogu pronaći već u antičko doba.⁶⁸ Židovi u Hrvatskoj nikada nisu bili proganjani te su kroz stoljeća uvelike doprinijeli razvoju hrvatskog društva. Antisemitizam u Hrvatskoj nikada nije prerastao u šire okvire te je uvijek bio vezan uz pojedine manjinske skupine u društvu. Ustaški antisemitizam usko je vezan uz Pavelićevo priklanjanje Hitleru i nacizmu. Tako je ministar unutrašnjih poslova NDH, Andrija Artuković izjavio za list *Die Deutsche Zeitung in Kroatien* da će NDH riješiti pitanje Židova na isto način kako ga je riješila Njemačka.⁶⁹ Procjenjuje se da je na području NDH u vrijeme njena proglašenja živjelo oko 40 000 Židova. Od toga ih je samo u Zagrebu živjelo oko 12 000. O tim brojkama svjedoči i zapisnik sastanka Pavelića s grofom Galeazzom Cianom, talijanskim ministrom vanjskih poslova, gdje Pavelić govori kako je u vrijeme preuzimanja vlasti bilo 35 000 Židova u NDH, a u trenutku razgovora (u prosincu 1941.) ih nema više od 12 000. Također se navodi kako „mladi Kvaternik tumači ovo

⁶⁵S. P. Ramet, „Nezavisna Država Hrvatska – Uvod“, str. 12.

⁶⁶U to ulaze ubojstva u selima i naseljima, bombardiranja, bolesti i vojne snage.

Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989., str. 100. – 101.

⁶⁷D. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, str. 418.

⁶⁸Isto, str. 421.

⁶⁹F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 179.

smanjenje izrazom *emigracija*, koji je popratio značajnim smješkom⁷⁰. Kraj rata dočekalo je tek oko 9000 Židova. Većina ih se spasila pridruživanjem partizanima i bijegom u Italiju (oko 7000) dok ih se oko 1000 vratilo iz logora, a ostatak je spašen zbog rodbinskih veza, podmićivanja vlasti ili zalaganja Katoličke crkve.⁷¹

Kao i u slučaju Srba, ustaški režim je činio sve kako bi Židove društveno ponizio i gospodarski uništio. Osim već navedenih mjera opisanih u *Odredbi o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda* kojom se zabranjuje sklapanje brakova „arijevaca“ i „ne-arijevaca“ te ikakve izvanbračne veze, Židovi su na temelju *Zakonske odredbe o državljanstvu*⁷² izgubili državljanstvo pa samim tim i politička prava te im je naređeno nošenje žute trake. Uz to, došlo je i do ograničavanja kretanja Židovima starijim od 6 godina te im je u lipnju posebnom odredbom zabranjeno sudjelovanje u svim aspektima kulturnog i sportskog rada u državi.⁷³ U svibnju im je čak zabranjen i odlazak u kino.⁷⁴ U prvom planu svih odredbi protiv Židova nalazio se cilj oduzimanja imovine koja će biti proglašena „državnim vlasništvom“⁷⁵ što je značilo da država s imovinom može raditi što želi. *Zakonskom odredbom o sačuvanju hrvatske narodne imovine*⁷⁶ iz travnja 1941. godine poništavaju se svi pravni poslovi u koje su bili uključeni Židovi, a koji su doneseni dva mjeseca prije proglašenja NDH. Na taj način je ozakonjena pljačka Židova u NDH.

Odmah nakon uspostave vlasti započelo se i s pojedinačnim uhićenjima te se navodi kako je do početka srpnja uhićeno oko 2500 hrvatskih i isto toliko bosanskohercegovačkih Židova.⁷⁷ Židovima se obećavalo da će biti izuzeti od progona ako predaju svoja materijalna dobra, većinom zlato, novac i nakit, ali takva obećanja nisu ispunjena. Paljene su i rušene sinagoge pa je tako ona u Osijeku spaljena već 14. travnja 1941., a zagrebačka srušena u listopadu iste godine.⁷⁸ Već spomenuta *Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu* nije se odnosila samo na prijelaz s pravoslavne vjere, već i ostalih, uključujući židovsku. Ustaški režim nikako nije poticao prijelaz Židova na katoličanstvo, ali je bilo slučajeva pri kojima su Židovi mislili da će se spasiti na taj način. Takva spašavanja nisu bila vjerojatna jer

⁷⁰Mladi Kvaternik je Eugen Dido Kvaternik.

H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, str. 368. – 369.

⁷¹I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 277.

⁷²Zbog toga što državljanin može biti samo „arijevac“, a Židovi to po rasnoj osnovi nisu.

⁷³Ivo Goldstein, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“, Radovi : *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. 34. – 35. – 36., br. 1, Zagreb, 2004., str. 206.

⁷⁴F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 181.

⁷⁵I. Goldstein, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“ str. 206.

⁷⁶Z. Živaković-Kerže, „Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH“, str. 102.

⁷⁷I. Goldstein, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“, str. 206.

⁷⁸I. Goldstein, *Povijest 21, Hrvatska povijest*, str. 378.

je bilo jasno kako se na Židove gleda s obzirom na rasni kriterij, a ne vjerski. O tome svjedoči i deveta točka vladine okružnice o prijelazima: „Vladi je poznato, da se prijavljuju mnogi Židovi na prijelaz na katolicizam, ali prijelaz na katolicizam ne može imati nikako upliva na položaj tih osoba u njihovom odnošaju prema državi na postojeći zakon o nearijevcima“. ⁷⁹ Katolička crkva je veliki broj zahtjeva odobrila uz pojednostavljenu proceduru i bez puno pitanja, ali je ipak većina Židova završila u koncentracijskim logorima. Važno je napomenuti i to da su njemački predstavnici u NDH 1942. godine ocijenili da se „konačno rješenje“ u NDH ne provodi dovoljno učinkovito te su na temelju toga organizirali dvije deportacije Židova u nacističke logore u Poljskoj u kojima je preseljeno više od 5000 Židova iz NDH. ⁸⁰

3.4. Romsko pitanje

Rasni zakoni odnosili su se i na Rome te ih je većina poslana u logore gdje su i stradali. Razlog za protjerivanje i ubijanje Roma ne može se odrediti tako jasno. U zapadnim državama predrasude prema Romima postoje otkako su stigli u Europu. ⁸¹ Ustašama je cilj bio stvoriti „čistu Hrvatsku“ metodama kopiranim iz nacističke Njemačke koja je provodila rigorozne mjere protiv Roma zbog njihove „nečistoće“. Zbog toga se može reći da su Romi stradali zbog svog „nearijevskog porijekla“ te se jednostavno nisu uklapali u ustašku sliku Hrvatske. U svemu tome veliku ulogu imao je odnos nacista prema Romima te već snažno ukorijenjene predrasude prema Romima u Europi. Među Srbima i Židovima je bilo dosta slučajeva spašavanja tako da je jedan dio preživio rat, dok u romskom slušaju to nije bilo tako. Dolazi do problema kod određivanja čak i približnog broja Roma koji su živjeli, odnosno ubijeni u NDH. Procjenjuje se da je Roma u NDH 1941. godine bilo oko 15 000, a stradali su gotovo svi. ⁸² Prema popisu žrtava Spomen-područja Jasenovac, u logorima sustava Jasenovac stradalo je sveukupno 16 173 Roma što bi značilo da ih je bilo i više od 15 000. ⁸³ Vladimir Žerjavić iznosi podatak od oko 15 000, čega se u svojim djelima drži i Ivo Goldstein. Narcisa Lengel-Krizman svojim je istraživanjem ustaških zločina nad Romima

⁷⁹Grgo Grbešić, „Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.“, *Croatia Christiana periodica*, god. 27., br. 52, Đakovo, 2003., str. 157.

⁸⁰I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 277.

⁸¹ Na Balkan dolaze pred najezdom Turaka u 14. stoljeću.

⁸² Prema „Godišnjaku banske vlasti Banovine Hrvatske iz 1940.“ Roma je tad bilo 14 879, ali treba imati na umu da je Banovina Hrvatska bila teritorijalno manja od NDH.

Narcisa Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003., str. 31.

⁸³Spomen-područje Jasenovac, *Poimenični popis žrtava KLC Jasenovac 1941. – 1945.*

(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>, posljednji posjet 29. kolovoza 2017.)

došla do popisa žrtava od 8570.⁸⁴ Autorica i sama navodi kako je razlika od šest tisuća poprilično velika, ali da se sa svakom sigurnošću može reći da je bilo preko 8500 ubijenih Roma u NDH. Svakako treba naglasiti da su sve iznesene brojke do sada procjene te je vrlo teško točno odrediti broj žrtava u NDH za svaku stradalnu grupu.

Romi muslimani, odnosno „Bijeli Cigani“ jedini su Romi u NDH koji su bili pošteđeni progona i to zbog prosvjedovanja islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj.⁸⁵ Njih je vlast, zbog želje za dobrim odnosima s muslimanskom zajednicom, izuzela iz popisa Roma u NDH, a samim time i spasila od progona. Jako malo Roma preživjelo je NDH, a o tome svjedoči i popis stanovništva iz 1948. u kojemu stoji da u Hrvatskoj ima samo 405 Roma, a u Bosni i Hercegovini 422.⁸⁶ Uhićenja i odvođenja su započela već u svibnju 1941., a najviše Roma stradalo je 1942. godine kada je započelo odvođenje u logore,⁸⁷ dok su posljednje žrtve ubijene 1945. To su većinom bili Romi koji su radili na pokapanju žrtava u logorima ili samim ubijanjima pa njih ustaše nisu mogli ostaviti na životu jer su previše znali. Najveći dio Roma stradao je u Jasenovcu, točnije u selu Uštica pored Jasenovca koje je prema tome dobilo naziv „ciganski logor“. Kada tamo više nije bilo mjesta, Romi su na likvidaciju slani u Gradinu, malo bosansko selo. Već se 1941. krenulo s masovnim zločinima protiv Roma te je te godine zabilježeno nekoliko zločina u kojima je ubijeno po nekoliko desetaka ljudi. Treba naglasiti da su ti Romi ubijani zajedno s ljudima srpske nacionalnosti.⁸⁸ Donesena je i odluka o popisu Roma 3. srpnja 1941. koji nikada nije doveden do kraja. Vlasti su planirale jedan dio Roma i preseliti, ali to nikada nije ostvareno.

Masovno odvođenje Roma u logore vlasti su opravdavale time „kako se po prvi puta u svojoj povijesti Cigani privode konstruktivnom radu“⁸⁹, jer su ustaše jasenovačke logore predstavljale kao radne logore. Dalo bi se zaključiti kako Romi, navikli na prisilna preseljenja, nisu bili svjesni da je za sve planirana smrt te da zbog toga nije bilo masovnog bježanja iz NDH. Bilo je slučajeva u kojima su ljudi slali molbe da se Romi poštede, ali niti jedna nije prihvaćena. Zatvarani i ubijani su svi - od starih i nemoćnih, preko trudnica do djece, a imovina je svima zaplijenjena. Uzimala se i roba ubijenih koja je kasnije slana na

⁸⁴N. Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, str. 60.

⁸⁵N. Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, str. 37. – 38.

⁸⁶Isto, str. 32.

⁸⁷H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 186.

⁸⁸N. Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, str. 41.

⁸⁹I. Goldstein, *Povijest 21, Hrvatska povijest*, str. 380.

obradu u tekstilnu tvornicu u Oroslavju, nedaleko Zagreba.⁹⁰ Romi su, s obzirom na to koliko ih je malo preživjelo ustaške zločine, najviše stradali u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

3.5. Politički neistomišljenici i ostale žrtve režima

Unatoč pokušajima da se prikažu kao domoljubi, ustašama nije bio problem kazniti sve Hrvate koji se nisu slagali s ustaškom ideologijom. Kako bi došli do političke vlasti, s puta su sklanjali sve političke neistomišljenike, bez obzira na nacionalnost i vjeroispovijest. *Zakonskom odredbom za obranu naroda i države* stvoren je i zakonodavni temelj za progone svih koji se nisu slagali s ustaškim režimom. Veleizdajom se smatralo slušanje nepoćudnih radiostanica ili čitanje nepoćudnih tekstova, a kazna je u većini slučajeva bila smrt. Uz govore mržnje protiv Srba i Židova, vrh ustaškog režima obećavao je „očistiti Hrvatsku od sveg blata, od svih zločinaca, od svega onoga, što u hrvatski narod ne spada“.⁹¹

U to „blato“ su spadali svi projugoslavenski nastrojeni političari, komunisti i antifašisti. Poslije 22. lipnja 1941. progoni antifašista su se pojačali te je dolazilo do brojnih strijeljanja talaca za osвете zbog antifašističkih akcija.⁹² Ustaše su ubijali i one komuniste koji su se već nalazi u pritvoru, poput onih u Lepoglavi, a postoji veliki broj zapisa o odlukama prijevremenih sudova diljem NDH o strijeljanjima i vješanjima komunista. Tako su 1941. u Vukovaru strijeljane 43 osobe, a u Sinju njih 35.⁹³ Hrvati su ubijani i u logorima, a prema brojkama Spomen-područja Jasenovac, u tim logorima stradalo je 4255 Hrvata.⁹⁴ Prema procjenama Vladimira Žerjavića, na području NDH stradalo je oko 255 000 Hrvata. To se odnosi i na civilno stanovništvo i na vojnike.⁹⁵

Što se tiče političke scene, najznačajniji je odnos ustaša s Hrvatskom seljačkom strankom. Manjina članova stranke pridružila se ustaškoj vlasti, a veliki broj partizanima. Dosta članova vrha HSS-a zatvarano je jer nisu htjeli surađivati s ustašama, uključujući vođu stranke Vladka Mačeka koji je boravio u Jasenovcu pet mjeseci kako bi ga se politički izoliralo od onog dijela HSS-a koji je boravio u inozemstvu s izbjegličkom vladom. Fikreta Jelić-Butić naglašava

⁹⁰N. Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, str. 48.

⁹¹Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Stvarnost, Zagreb, 1966., str. 10.

⁹²I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 280.

⁹³M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 21.

⁹⁴Spomen-područje Jasenovac, *Poimenični popis žrtava KLC Jasenovac 1941. – 1945.*

(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>, posljednji posjet 29. kolovoz 2017.)

⁹⁵Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, str. 60. – 66.

kako ustaše nikada nisu uspjeli postići rascjep HSS-a kakav su očekivali,⁹⁶ a većina stranke se držala „politike čekanja“⁹⁷ jer su vjerovali da će Njemačka izgubiti rat.

U ustaškim logorima stradavali su i katolički svećenici te je zabilježen slučaj ubojstva sedmorice slovenskih svećenika zbog kojega je Stepinac ponovno pisao Paveliću kako bi osudio ustaške zločine. U pismu stoji: „Ovo je sramotna ljaga i zločin, koji vapije u nebo za osvetom, kao što je sramotna ljaga čitavi Jasenovac za Nezavisnu Državu Hrvatsku“.⁹⁸ Treba napomenuti i ljude koji su slani na rad u Njemačku među kojima su se, osim dobrovoljaca, nalazi i ratni zarobljenici, ljudi koje je prisilno odvela njemačka vojska, one upućene iz sabirnih logora te one koji su tako služili vojni rok.⁹⁹ Među njima je bilo svih skupina „državnih neprijatelja“ pa tako i Hrvata, a procjenjuje se da je u četiri godine postojanja NDH na prisilni rad u Njemačku poslano više od 200 000 radnika i radnica.¹⁰⁰

Ustaše snose odgovornost i za Hrvate u Dalmaciji koji su stradali nakon potpisivanja Rimskih ugovora u svibnju 1941. godine. Nakon potpisivanja ugovora na teritoriju Dalmacije na kojemu su većinski živjeli Hrvati, započela su proganjanja i deportacije Hrvata kako bi se etnički očistio teritorij koji je tada pripao Italiji. Ista situacija bila je i na područjima Međimurja i Bačke koje je pripojila Mađarska.¹⁰¹

4. Mediji i propaganda

Mnogim publikacijama i objavama prije osnutka NDH i tijekom njezina postojanja ustaše su jasno odredile i uvijek naglašavale tko su njihovi neprijatelji.¹⁰² Iz brojnih tekstova i izjava o Židovima, Srbima i komunistima jasno se razabire ustaška ideologija i glavni cilj čišćenja Hrvatske. Ti tekstovi i publikacije danas služe kao dokaz karaktera ustaškog režima te uz kazneno zakonodavstvo jasno prikazuju da je NDH bila totalitarna država. Sve ustaške izjave i objave služe kao dokaz da se Srbe i Židove kao narode htjelo istrijebiti i istjerati s područja Hrvatske te jasno pokazuju kako je proganjanje i osnivanje logora bilo zacrtano u ustaškim idejama i prije osnivanja ustaške države. Glavni cilj ustaškog režima bila je istrijebljenje i pljačka „državnih neprijatelja“ radi učvršćenja političke moći ustaša, a ne rad za boljitak

⁹⁶F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 193. – 196.

⁹⁷I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 280.

⁹⁸H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, str. 390.

⁹⁹H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 121.

¹⁰⁰I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 281.

¹⁰¹Edmund Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Biblioteka Srednji put, Zagreb, 2013., str. 17.

¹⁰²M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 11.

hrvatskog naroda koji je većinu NDH proveo gladan zbog loše gospodarske situacije.¹⁰³ Ustašku propagandu se može ubrojiti u sredstvo režima i vršenja zločina jer se njome htjelo opravdati sve zločine te „pridobiti“ narod kako ne bi dolazilo do većih pobuna.

Tako već u Pavelićevom spisu iz 1936. godine pod nazivom *Hrvatsko pitanje iz 1936. godine*¹⁰⁴ stoji: „Sa Srbstvom samim i srbskom državom ne bi Hrvatima bilo teško obračunati, ali njihovi pomagači sjede na najbolje utvrđenim položajima, koje hrvatski oslobodilački borci moraju osvojiti“.¹⁰⁵ O Židovima u istom spisu stoji: „Židovstvo je s velikim veseljem pozdravilo osnivanje tako zvane jugoslavenske države, jer im hrvatska narodna država ne bi nikad tako odgovarala kao Jugoslavija, država raznih naroda!“¹⁰⁶ Židove se tako i tijekom cijele NDH okrivljavalo da cijelo hrvatsko gospodarstvo drže u svojim rukama te da na različite načine djeluju kao protudržavni element. Židovske liječnike se okrivljavalo da iz sebičnih razloga prekidaju trudnoće Hrvatima kako bi uništili hrvatski narod.¹⁰⁷ Izrazita protužidovska propaganda bila je potrebna zbog toga što antisemitizam u širim hrvatskim krugovima nije bio popularan te je trebalo okrenuti hrvatski narod protiv Židova. Uz to, htjelo se što više približiti Hitleru i pokazati da je i Hrvatska spremna raditi na „konačnom rješenju“ za Židove.¹⁰⁸ U tome slučaju, činjenica da je židovska zajednica bila poprilično dobro uklopljena u hrvatski narod nije pomogla.

Uvođenje cenzure započelo je isti dan kada je proglašenja NDH, 10. travnja te je protužidovsko i protusrpsko pisanje nastavljeno u državnim tiskovinama. Tako je ustaška delegacija isti dan posjetila uredništva svih časopisa i novina i s naoružanim Eugenom Didom Kvaternikom prijetila novinarima da se moraju pokoriti Ivi Bogdanu koji je proglašen povjerenikom za štampu i propagandu.¹⁰⁹ Osnovana su i državna tijela i institucije kojima se jamčilo širenje „ustaškog duha“ javnosti te kontrola svih medija. Hrvatski državni novinski

¹⁰³Na teret ustaških vlasti može se staviti i velika glad koja je vladala u NDH već od 1941. godine. Razloga je više: od partizanskih pljački, slanja radnika na prisilni rad i ratnih pustošenja do okupatorske vojske na području NDH čije je troškove snosila sama NDH.

¹⁰⁴ Pavelićev spis iz 1936. u NDH je objavljen 1942. godine u brošuri pod nazivom *Dr. Ante Pavelić rješio je hrvatsko pitanje*.

F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 24.v

¹⁰⁵Ivo Bogdan, *Dr. Ante Pavelić rješio je hrvatsko pitanje*, Naklada Europa, Zagreb, 1942., str. 24.

¹⁰⁶Isto, str. 25.

¹⁰⁷Boško Zuckerman Itković, „Funkcija protužidovske propagande zagrebačkih novina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od travnja do srpnja 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38., br. 1, Zadar, 2006., str. 91.

¹⁰⁸Isto, str. 82.

¹⁰⁹Alan Labus, „Upravljanje medijima, cenzura, te položaj i uloga novinara u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Studia lexicographica : časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, god. 3., br. 1 – 2 (4 – 5), Zagreb, 2010., str. 102.

ured bilo je glavno tijelo 1941. godine, a od 1942. godine djeluje Državni izvještajni i promičbeni ured sa Odsjekom za novinstvo. U novinama su svakodnevno izlazili protužidovski, protusrpski i protukomunistički članci kojima se htjelo prikazati da te tri skupine predstavljaju najveću opasnost hrvatskom narodu i hrvatskoj državi. Njih se preko novina krivilo za sve zločine u NDH te su se njihova strijeljanja javno objavljivala. U prvim mjesecima postojanja NDH takva je propaganda bila najjača, a kasnije kada se krenulo s masovnim progonima i ubojstvima u novinama se toliko o tome nije pisalo, već se ponekad javnost obavijestilo o pojedinim uhićenjima, strijeljanjima ili odvođenjima u „radne“ logore. O tome svjedoče naslovi dnevnika *Hrvatski narod* iz 1941. godine: „Strijeljanje daljnjih 87 Židova i komunista-sudionika i intelektualnih začetnika odvratnog zločina pred djačkim domom“¹¹⁰ te „Protiv Židova treba poduzeti najstrože mjere“ iz travnja 1941. godine.¹¹¹ Pavelić je 1941. donio odredbu u kojoj je Židove kolektivno optužio za širenje glasina, a kako bi spriječio priljev molbi za spas Židova, 27. lipnja je zabranio svima dolazak kod njega s ciljem molbe za spašavanje Židova.¹¹² U Zagrebu je 1942. održana i izložba „o razvoju židovstva i njihovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10. IV. 1941“.

U isto vrijeme radilo se i na protusrpskoj kampanji u medijima. U političkoj kampanji usmjerenoj protiv Srba u Hrvatskoj sudjelovao je skoro cijeli ustaški vrh. Ustaški ministri putovali su cijelom NDH i držali protusrpske govore. Tako je Mladen Lorković, državni tajnik za vanjske poslove¹¹³, u Donjem Miholjcu 1941. godine rekao: „Vi znate da ustaški pokret nadalje čvrstom rukom rješava srpsko pitanje u Hrvatskoj. Hrvatska državna vlada pod vodstvom našeg dičnog Poglavnika uzela je u ruke rješavanje tog pitanja i ona će ga do kraja riješiti“.¹¹⁴ Mirko Puk, ministar pravosuđa, na skupu u Glini izrekao je poznati govor: „Narodna poslovice kaže: Ili mi se ukloni ili mi se pokloni“, aludirajući na „tuđinjske elemente“ u NDH.¹¹⁵ Mile Budak, ministar bogoštovlja i nastave, posebno je poznat po protusrpskim govorima te je jednom prilikom za Srbe rekao da su oni „neprijatelji, koji dođoše simo, pa moraju i seliti bilo silom bilo milom“.¹¹⁶

Jednako tako, Srbe se zajedno sa Židovima krivilo se širenje komunizma među Hrvatima: „Beograd se brine za to, da na sveučilištu u Zagrebu uči na državni račun veliki broj

¹¹⁰Hrvatski narod (Zagreb), br. 174, 7.VIII.1941.,

¹¹¹B. Zuckerman Itković, „Funkcija protužidovske propagande zagrebačkih novina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od travnja do srpnja 1941. godine“, str. 87.

¹¹²H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 185.

¹¹³Z. Dizdar – M. Grčić – S. Ravlić – D. Stuparić, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, str. 238.

¹¹⁴M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 11.

¹¹⁵Isto, str. 12.

¹¹⁶F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 163.

komunistički zaraženih srbskih sveučilištaraca. U zajednici sa Židovima vrše oni u Hrvatskoj komunističku promičbu, očituju se u svakoj prilici za komunizam i nastoje na taj način krivotvoriti stav hrvatskih nacionalističkih sveučilištaraca pred inozemstvom“.¹¹⁷ Osim medijske kampanje protiv Srba, Židova i komunista, mediji su ustašama služili i za veličanje ustaškog pokreta i svojevršno opravdanje ustaške vlasti pred hrvatskim narodom. Ustaše se prikazivalo kao borce i stvaratelje hrvatske samostalnosti i slobode. Unatoč tome što je riječ o izrazitoj manjini u hrvatskom narodu, ustaše su se prikazivale kao ključan element hrvatske države i naroda bez kojeg ne bi bilo slobode: „Novo pokoljenje Hrvata mora biti ne samo hrvatsko, ne samo sposobno, nego mora biti u potpunom smislu rieči ustaško. Jer Hrvata je i prije bilo, ali nije bilo ustaša, a dok nije bilo ustaša, nije bilo ni hrvatske države. Kad ubuduće ne bi bilo ustaša, ne bi bilo ni hrvatske države“.¹¹⁸

5. Logori-vrste, podjela i uprava

Ključni korak u rješavanju srpskog, romskog i židovskog pitanja u NDH bilo je osnivanje logora. Ustaše su logore otvarali u cijeloj NDH te je uglavnom bila riječ o prostorijama zatvora, skladišta, bivših tvornica, ali i otvorenih zemljišta koje su sami logoraši ograđivali i gradili.¹¹⁹ Logori su se u NDH dijelili na nekoliko, ovisno o karakteru i svrsi. Tako su postojali sabirni iseljeničko-useljenički logori, sabirno-radni te koncentracijski logori, a dijelili su se i na logore za ženu i djecu te na logore za muškarce. Osim ustaških logora, na području NDH djelovalo je i nekoliko talijanskih i njemačkih logora. Sabirni iseljeničko-useljenički logori bila su mjesta privremenog boravka iz kojih su zatvorenici deportirani izvan države.¹²⁰ Sabirni iseljeničko-useljenički logori korišteni su za iseljavanje srpskog stanovništva iz NDH i useljavanje slovenskog u NDH. Srpsko stanovništvo je tako prvo slano na tzv. lokalna sabirališta za prolazni boravak u kojemu su boravili po nekoliko dana te iz kojih su premješteni u velike sabirne iseljeničko-useljeničke logore (iz kojih bi dalje slani u Srbiju).¹²¹ Važno je razlikovati sabirne iseljeničko-useljeničke logore koji su služili kao mjesta sakupljanja stanovnika za preseljenje i veće sabirno-radne logore u kojima su zatočenici ostajali duže vremena, a koje neki povjesničari smatraju i koncentracijskim. Iz tih

¹¹⁷I. Bogdan, *Dr. Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, str. 26.

¹¹⁸I. Bogdan, *Dr. Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, str. 47.

¹¹⁹M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 29.

¹²⁰H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 187.

¹²¹M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 30.

sabirno-radnih logora logoraši su često ponovno premješteni u neke druge logore gdje bi na kraju bili ubijeni, poslani na ratišta ili na prisilni rad u Njemačku.

Koncentracijski logori predstavljaju mjesta masovnog zatočenja osnovanih s ciljem prisilnog zatočenja i ubijanja političkih protivnika i grupa koje su na temelju rase, vjere ili nacije diskriminirane u određenom društvu.¹²² Ipak, treba napomenuti da je do ubijanja dolazilo i u ustaškim sabirno-radnim i sabirno iseljeničko-useljeničkim logorima jer nije postojalo dobre organizacije i stege ustaških vojnika te su oni svojevrijem vršili različite zločine i nasilja zbog čega je često u sabiralištima dolazilo do kaosa. Jednako tako, zatočenici su radili i u sabirno-radnim i u koncentracijskim logorima te je postojao samo jedan radni logor u kojemu nije bilo masovnih ubojstava. Riječ je o radnoj grupi IV Kožara koja se nalazila u sklopu jasenovačkog logorskog sustava.¹²³ Stoga, kada pričamo o radnim logorima u NDH, potrebno je naglasiti kako takvih u pravom smislu riječi nije bilo te da se uglavnom radilo o sabirnim i koncentracijskim logorima u kojima zatočenici obavljali određene radove prije preseljenja u druge logore ili prije likvidacije. Logori su imali dvojaki karakter - osim toga što su bili sabirni, odnosno koncentracijski, bili su i radni. Zatočenici koji su bili sposobni za rad obavljali su različite poslove vezane većinom za same logore, od izgradnje, održavanja logora do poslova za ratne potrebe. Oni koji nisu bili sposobni za rad uglavnom su odmah ubijeni. Organizirani rad nije postojao ni u jednom logoru, osim u jasenovačkom kompleksu te u Lepoglavi.¹²⁴

Na području NDH, uključujući i talijanske i njemačke logore u koje su smješteni zarobljeni partizani i Židovi, djelovalo je preko 30 sabirnih, radnih i koncentracijskih logora. Kod nekih logora, autori se ne slažu oko toga je li bila riječ o sabirno-radnom ili koncentracijskom logoru, a ni na temelju broja žrtava se ne može točno odrediti jer su zatočenici ubijani u svim logorima. Tako Goldstein navodi da je logor „Danica“ bio „prvi veći i sabirni i radni logor“, dok Mirko Peršen i Hrvoje Matković isti logor navode kao koncentracijski.¹²⁵ Ista stvar je i s logorom u Đakovu. S obzirom na veliki broj logora te česta premještanja zatvorenika iz jednog u drugi (najčešće zbog nedostatka prostora za smještaj novih zatvorenika) logori se ne

¹²²Hrvatski jezični portal, *Koncentracijski*

(<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, posljednji posjet, 5. kolovoza 2017.)

¹²³Spomen-područje Jasenovac, *Radna grupa Kožara*

(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5409>, posljednji posjet, 25. kolovoza 2017.)

¹²⁴Narcisa Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941. – 1942. godine“, *Povijesni prilozi*, god. 4., br. 4, Zagreb, 1985., str. 4.

¹²⁵I. Goldstein, *Povijest 21, Hrvatska povijest*, str. 385.

M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 37.

moгу odrediti jednoznačno, ali ostaje činjenica da su zatočnici ubijani i zlostavljani u većini ustaških logora.

Od sabirnih iseljeničkih logora, uz brojne druge, izdvajaju se logori na ovim lokacijama: Caprag kod Siska, Bjelovar, Požega, Hrvatska Mitrovica i Bijeljina. U koncentracijske logore spadaju: jasenovački sustav logora koji se sastojao od 5 logorskih cjelina u koje je spadao i logor u Staroj Gradišci, zatim logor „Jadovno“ kod Gospića, logori „Slana“ i „Metajna“ na otoku Pagu, „Kerestinec“ u blizini Zagreba, logor „Lepoglava“, „Jastrebarsko“, „Tenje“, „Đakovo“, „Loborgrad“ u Hrvatskom Zagorju, „Danica“ u Koprivnici, „Krušćica“ kod Travnika te „Sisak“. U njemačke logore spadaju: „Jankomir“ u blizini Zagreba, „Zemun“, „Rijeka“, „Bihać“, „Slavonski Brod“ te „Vinkovci“. U talijanske logore spadaju: „Kampor“ na otoku Rabu, „Kraljevica“, „Bakar“, „Zlarin“ kod Šibenika, logor na otoku Molat kod Zadra i na otoku Lopud zapadno od Dubrovnika, logor „Kupari“ kod Dubrovnika, „Gruž“ kod Dubrovnika, „Lovran“ u istočnoj Istri te ostali.¹²⁶

Kako bi logorski sustav u NDH djelovao organizirano, formirane su organizacije u čijoj je nadležnosti bilo osnivanje i funkcioniranje svih logora. Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) osnovano je 4. svibnja 1941. te je za ravnatelja postavljen Eugen Dido Kvaternik. Jedan od ciljeva Ravnateljstva bio je nadzor nad svim redarstvenim oblastima u NDH te je bio dijelom Ministarstva unutrašnjih poslova. Uglavnom se sastojalo od predratnih redarstvenika. Kvaternik je u kolovozu iste godine osnovao i Ustašku nadzornu službu (UNS) koja je ustvari bila specijalna policijska ustanova zaslužna za nadziranje svih ustaških organizacija i ustanova.¹²⁷ Za slanje u logore zadužen je bio Ured III. UNS-a.¹²⁸ Taj ured je bio zadužen za organizaciju, održavanje, osiguranje i postupanje prema zatvorenicima logora.¹²⁹ Kada je UNS osnovan, dio službenika je uzet iz RAVSIGUR-a, a ostali su primljeni na temelju molbi. Imena dočasnika i časnika su držana u strogoj tajnosti.¹³⁰ Radilo se uglavnom o nestručnom osoblju tako da su se metode rada mijenjale ovisno o okolnostima. Dvije organizacije su ujedinjene 1943. u Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost (GRAVSIGUR), točnije, UNS je kao samostalan odjel ukinut. Obje navedene organizacije su osnivale logore i odlučivale tko će od uhićenika ići u koji logor. Optuženike se slalo ili na

¹²⁶Za sastavljanje popisa logora korištene su sve navedene jedinice literature.

¹²⁷H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 92.

¹²⁸Davor Kovačić, „Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943.“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 37., br. 1, Zagreb, 2005., str. 90. – 91.

¹²⁹Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003., str. 21.

¹³⁰D. Kovačić, „Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943.“, str. 91.

prijeke sudove ili u logore, ovisno o presudi. Ove organizacije bavile su se koncentracijskim i sabirno-radnim logorima, dok se o sabirnim iseljeničko-useljeničkim logorima brinulo Državno ravnateljstvo za ponovu. To ravnateljstvo osnovano je 1941. s ciljem organiziranja i nadziranja svih poslova vezanih uz preseljenje Srba iz NDH, odnosno uz njihovo odvođenje u privremena sabirališta, a kasnije i u logore.¹³¹ Na čelu Povjerenstva bio je Josip Rožanković. Glavna središta Povjerenstva bila su u Banja Luci, Sarajevu i Osijeku.¹³²

Eugen Dido Kvaternik bio je ravnatelj RAVISGUR-a i zapovjednik UNS-a te državni tajnik Ministarstva unutrašnjih poslova što ga je činilo jednim od najmoćnijih ljudi u NDH, sve do 1942. kada ga Pavelić razrješava svih dužnosti. Kvaternik je bio šef policijskih službi i tvorac redarstvenog aparata¹³³ NDH u okviru kojeg su počinjeni svi ustaški zločini. Kvaternik je postao simbolom ustaškog terora te se smatra kako ga je Pavelić smijenio da bi se umirila javnost, ogorčena zbog brojnih zločina, ali i njemačka vlast koja je negodovala zbog nemirne situacije u NDH. Kakav god razlog bio, treba napomenuti kako se u državi niti jedna odluka nije provodila bez Pavelićevog odobrenja te je vrlo vjerojatno kako se on samo htio ograditi te krivnju svaliti na Kvaternika.¹³⁴ Edmund Glaise von Horstenau, njemački general u Zagrebu i predstavnik njemačkih oružanih snaga u NDH, često je izražavao svoje negodovanje o postupcima Kvaternika i ostalih ustaša koje je nazvao „bandom ubojica i zločinaca“, a za Kvaternika je rekao da se radi o „patološkom sinu patološkog maršala“.¹³⁵ Nakon Kvaternikove smjene, ravnateljstvo RAVISGUR-a preuzima Ljudevit Zimpermann, a nakon njega Filip Crveknović.¹³⁶ Uz Kvaternika, jedan od zagovarača i izvršitelja ustaškog terora bio je i Andrija Artuković, ministar unutarnjih poslova koji se zalagao za „konačno rješenje“ za Židove te je bio supotpisnik rasnih zakona.¹³⁷

¹³¹F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 168.

¹³²Marica Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 43., br. 3, Zagreb, 2011., str. 807.

¹³³Z. Dizdar – M. Grčić – S. Ravlić – D. Stuparić, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, str. 225.

¹³⁴D. Kovačić, „Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943.“, str. 94.

¹³⁵E. Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, str. 161.

¹³⁶D. Kovačić, „Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943.“, str. 96. – 97.

¹³⁷Z. Dizdar – M. Grčić – S. Ravlić – D. Stuparić, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, str. 12.

6. Sabirni iseljeničko-useljenički logori

Nakon što su predstavnici njemačke i hrvatske vlade 4. lipnja 1941. dogovorili razmjenu stanovništva da se Slovence preseli u NDH, a Srbe iz NDH u Srbiju, započelo se s pripremama za izvršenje plana. Preseljenje je trebalo započeti 17. srpnja te se planiralo ostvariti u tri vala u kojima je cilj bio iz NDH iseliti preko 150 000 Srba.¹³⁸ Važno je napomenuti da je ovaj plan propao te da do trećeg vala iseljavanja u kojemu je trebalo biti iseljeno najviše Srba uopće nije došlo.¹³⁹ Legalno je iz NDH preseljeno oko 19 000 Srba, a nelegalno preko 90 000, s tim da se nisu svi prijavljivali tako da je taj broj vjerojatno i veći.¹⁴⁰ Stanovništvo koje je trebalo biti deportirano iz NDH prvo se skupljalo u lokalnim sabiralištima u kojima su provodili po nekoliko dana, muškarci odvojeni od žena. Iz lokalnih sabirališta Srbe se vlakovima slalo u četiri glavna sabirna iseljenička logora: u Požegi, Bjelovaru, Capragu i Bijeljini.¹⁴¹ Ovi logori bili su u nadležnosti Državnog ravnateljstva za ponovu koje je izdavalo naloge za otpremanje iz logora (Slovenaca u NDH, a Srba iz NDH u Srbiju).¹⁴² U te iste logore Slovenci su prvo dolazili prilikom ulaska u NDH, sve dok im nije dopušteno naseliti se trajno. Ni useljavanje Slovenaca preko logora nije teklo onako kako je zamišljeno. Smješteni su u male prostorije i nije bilo hrane za njih, a puno ih je bilo bolesno. O tome svjedoči dopis Ravnateljstva za ponovu od 28. kolovoza, upućen Predsjedništvu vlade NDH. Kasnije je, kako bi se spriječio još veći kaos, pojačan nadzor nad kretanjima logoraša te popisivanje useljenih Slovenaca.¹⁴³

Pri uhićenjima Srba, koja su se odvijala uglavnom po noći, ljudi su imali najviše 30 minuta da se sprema za odlazak na sabirališta, a svatko je mogao ponijeti najviše 50 kilograma prtljage. Sve ono što je ostajalo za njima pripalo je NDH.¹⁴⁴ Za svakoga je ispisan i zapisnik o preuzimanju imovine. U sabiralištima je postojala rasvjeta, liječnička služba te je moralo biti

¹³⁸Navodi se kako je postojao plan za preseljenje 179 000 Srba od kojih je samo 13 234 legalno iseljeno. F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 170.

¹³⁹F. Škiljan, „Prisilno iseljavanje Srba iz Podravine i Kalničkog prigorja u ljeto i ranu jesen 1941. godine“, str. 345.

¹⁴⁰Do početka rujna iseljeno je 12 436 osoba, a prema podacima Državnog ravnateljstva za ponovu, do 20. rujna iseljeno je 18 851 u koje ulazi 5370 solunskih dobrovoljaca s područja Bijeljine.

M. Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“, str. 806.

¹⁴¹M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 30.

¹⁴²M. Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“, str. 809.

¹⁴³F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 169.

¹⁴⁴Isto, str. 168.

pitke vode.¹⁴⁵ Ipak, u puno slučajeva nije bilo ni hrane ni vode što je izazivalo pobune i hrvatskog i srpskog stanovništva. Sabirališta su, temeljem uputa Ravnateljstva za ponovu, pripremali kotarski predstojnici, a svaki od župana bio je upućen u to kako postupati prilikom preseljena na lokalnoj razini. Jedan od glavnih problema sabirališta bio je taj što su se ustaški lokalni službenici često izivljavali na uhićenima i samovoljno ih protjerivali iz svojih kotareva, krali im imovinu te ih zlostavljali, zbog čega je često znalo dolaziti i do masovnog bježanja i oružanih sukoba. Cijela ta situacija je stvarala nemire i jačanje otpora na području NDH i okupirane Srbije te su zbog toga Nijemci odustali od plana masovnog preseljenja te naredili da jedina prijelazna granica iz NDH u Srbiju bude Zemun. To je napravljeno kako bi lakše kontrolirali iseljavanja i smanjili broj izbjeglica u Srbiji.¹⁴⁶ Nelegalni prijelazi su se nakon toga i dalje odvijali, ali u manjoj mjeri. Zbog takvog razvoja okolnosti, zabilježeni su i slučajevi pri kojima su logoraši iz sabirnih iseljeničko-useljeničkih logora vraćeni svojim kućama. Osim sabirališta za Srbe, postojala su i sabirališta za Židove, ali njih se iz sabirališta slalo u koncentracijske logore. U Zagrebu je to sabiralište bilo na Zagrebačkom zboru.¹⁴⁷ Takva sabirališta postojala su još i u Daruvaru, u Srijemskoj Mitrovici, u Vukovaru te Gospiću.¹⁴⁸ Jedno od najvećih sabirališta, točnije sabirnih logora nalazio se upravo u Gospiću, ali on je služio za preseljenje u ostale logore, ne za iseljavanje iz NDH.

U sabirnim iseljeničko-useljeničkim logorima kažnjavanje zatvorenika bilo je strogo zabranjeno prema propisima, a postojala je i zdravstvena služba koja je trebala brinuti o bolesnima i ranjenima te raditi na prevenciji zaraza. Prilikom ulaska u logor morale su postojati transportne liste te se uhićene obavezno prozivalo i pretraživalo u slučaju da imaju kod sebe ili oružje ili zabranjene knjige i materijale.¹⁴⁹ Točno je određena i količina hrane koja se trebala dijeliti logorašima. Ipak, zbog različitih razloga, od općenito loše gospodarske situacije u NDH, samovolje pojedinaca do velikog broja useljenih Slovenaca i iseljenih Srba, ovakvi propisi nisu se često poštivali te su po ovim logorima zabilježeni slučajevi nasilja i krađe, gladovanja i zaraznih bolesti.

Propisima je određeno i kako logori trebaju izgledati. Svaki logor trebao je biti ograđen bodljikavom žicom od dva metra, a tamo gdje je postojala obična ograda trebalo ju je pojačati

¹⁴⁵F. Škiljan, „Prisilno iseljavanje Srba iz Podravine i Kalničkog prigorja u ljeto i ranu jesen 1941. godine“, str. 349.

¹⁴⁶F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 170.

¹⁴⁷N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 21.

¹⁴⁸N. Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941. – 1942. godine“, str. 9.

¹⁴⁹M. Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“, str. 809.

bodljikavom žicom. Straže za čuvare s automatskim oružjem bile su obvezne.¹⁵⁰ Odnos prema logorašima razlikovao se od logora do logora te je ovisio o tome tko je logore čuvao i o kakvim je ljudima bilo riječi. Neki su bili popustljiviji, dok su neki bili okrutni prema logorašima. Uz Ustaške obrambene zdrugove, naoružane jedinice UNS-a koje su čuvale koncentracijske i sabirne logore,¹⁵¹ posao čuvanja ovih logora odrađivale su i redarstvene snage te domobranstvo. Tako primjerice logoraš koji je boravio u Požegi svjedočio da je tamo bilo lakše boraviti jer su nadzor vršili domobrani.¹⁵² Vrijeme boravka u logorima razlikovalo se od logora do logora. Negdje su zatočenici ostajali i po mjesec dana, a negdje su nakon par dana poslani vlakovima, preko Vinkovaca i Zemuna, do Srbije. Ustaše su vodile popise logoraša te onih koji su pušteni i onih koji su deportirani u Srbiju (osim onih koje su ilegalno poslali). Svaki ovakav logor sastojao se od stožera, odjela za otpremu iseljenika u Srbiju i primanje useljenih Slovenaca, odjela za upravu imovinom te opskrbnog i zdravstvenog odjela.¹⁵³

Glavni sabirni iseljenički logor u Capragu kod Siska osnovan je početkom srpnja 1941., a zatvoren krajem rujna iste godine. Ljubomir Sessegia postavljen je za upravitelja logora. Zatvorenici su dolazili iz područja sjeverne Hrvatske, Slavonije, Like i Korduna, srednje Bosne, Srijema te zagrebačkog područja. U logor su prvo poslani pravoslavni svećenici, što je značilo da su prvo zatvarani najugledniji članovi srpskih zajednica u NDH. Kasnije su dovezeni i građani i seljaci. Uhićenja i slanje u logore vršili su se skoro tijekom cijelog mjeseca kolovoza. Prema knjizi Mirka Peršena, nije bilo dovoljno prostora za sve logoraše pa su mnogi smješteni na sam ulaz gdje se vršio pretres. U logoru je u jednom trenutku bilo smješteno oko 2000 logoraša, iako sam logor nije mogao primiti više od 1000.¹⁵⁴ Peršen opisuje vrlo loše uvjete u kojima su logoraši boravili te navodi kako su svi morali raditi, najviše na gradnji novih ograda za logor. Spominje i česta silovanja mladih djevojki.¹⁵⁵ O tome da je bilo nasilja svjedoči i izvještaj samog upravitelja od 16. kolovoza u kojemu je najviše kritiziran postupak dovođenja u logore pri kojima su ljude dovodili u lošem stanju, bez hrane, odjeće, pokrivača i bez popisa koji su bili obvezni. Prve deportacije za Srbiju započele su 1. kolovoza, a kroz dva mjeseca otpremljena je većina logoraša. Ljudi otpremljeni

¹⁵⁰M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 31.

¹⁵¹H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 109.

¹⁵²Filip Škiljan, „Prisilno iseljavanje Srba iz Moslavine 1941. godine“, *Historijski zbornik*, god. 65., br. 1, Zagreb, 2014., str. 158.

¹⁵³M. Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“, str. 808.

¹⁵⁴M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 33.

¹⁵⁵Isto, str. 34.

27. rujna za put su dobili pokrivače, jastuke, odjeću i obuću.¹⁵⁶ Logoraši su dobivali i nešto hrane za put, za dva do četiri dana. Hrana je često bila problem te je Državno ravnateljstvo za ponovu slalo opomene logorima da moraju iseljenicima davati hrane za put. Bilo je slučajeva i puštanja iz logora ljudi kojima je dopušten ostanak u NDH, ili na temelju rada pojedinih članova obitelji ili na temelju molbi i intervencija. Procjenjuje se da je preko logora u Capragu iseljeno 5616 osoba.¹⁵⁷

Za upravitelja logora u Požegi postavljen je Ivan Stier, a za logor u Bjelovaru Stanko Ostojić. Slovenci koji su doseljavani u NDH uglavnom su dopremani u logor u Požegi. U sabirnim iseljeničko-useljeničkim logorima nije postojala praksa ubijanja logoraša, ali je u logoru „Požega“ zabilježen incident u kojemu je u logor krajem kolovoza dopremljeno oko 350 muškaraca iz Bosne koji su kasnije pokušali pobjeći te su zbog toga svi ubijeni. Kasnije se pazilo da se u ove logore ne dovodi nitko osim useljenika, odnosno iseljenika.¹⁵⁸ Iz logora u Požegi iseljeno je 5821 osoba, a neki su iz logora pušteni kućama. Puštani su oni koji su imali veze sa državnim strukturama, ali i oni koje se više nije moglo preseliti u Srbiju. Tako je zabilježeno da su Srbi iz kotara Ludbreg skupno pušteni kućama, jedan dio iz logora u Bjelovaru, a drugi dio iz logora u Požegi.¹⁵⁹ U slučaju puštanja iz logora „Požega“, Srbi iz kotara Garešnice su morali potpisati da se odriču prava na odštetu za pokretnine i kuće koje su u međuvremenu drugi naselili, nakon čega su svi pušteni kućama.¹⁶⁰ Posljednji transport sa 450 osoba išao je sredinom listopada iz logora u Požegi.¹⁶¹ Krajem listopada logor je zatvoren. Iz logora u Bjelovaru otpremljeno je 4693 osoba, a sam logor nije zatvoren kao oni u Požegi i Capragu, samo se više nije koristio kao sabirni iseljeničko-useljenički logor. Sveukupno su organizirana 32 transporta iseljenika iz NDH u Srbiju.¹⁶²

7. Koncentracijski i sabirno-radni logori

Za razliku od spomenutih sabirnih iseljeničko-useljeničkih logora, u koncentracijskim i sabirno-radnim logorima ljudi su masovno ubijani. Autori koji se bavili razdobljem NDH i

¹⁵⁶M. Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“, str. 811.

¹⁵⁷Isto, str. 819.

¹⁵⁸Isto, str. 810. – 811.

¹⁵⁹F. Škiljan, „Prisilno iseljavanje Srba iz Podravine i Kalničkog prigorja u ljeto i ranu jesen 1941. godine“, str. 355.

¹⁶⁰F. Škiljan, „Prisilno iseljavanje Srba iz Moslavine 1941. godine“, 2014., str. 159.

¹⁶¹M. Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“, str. 806.

¹⁶²M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 36.

ustaškim zločinima različito nazivaju određene logore te ne postoji točno određena podjela ustaških logora. Nije jasna distinkcija između koncentracijskih i sabirno-radnih logora zbog toga što su logoraši ubijani u svima njima (mogu se razlikovati jedino po broju žrtava) te je u svima njima postojao nekakav rad (iako nije bio organiziran da bi se logor mogao nazvati radnim logorom) te je uglavnom bilo riječi o samoj izgradnji logora i njegovom održavanju. Razlika je u tome što su sabirno-radni logori bili manji te su logoraši često premješteni iz njih u druge, koncentracijske logore gdje bi na kraju bili ubijeni. Koncentracijskim logorima u daljnjem tekstu biti će označeni oni logori čija je svrha bila masovno ubijanje zatvorenika, a sabirnim, odnosno sabirno-radnim oni iz kojih su zatvorenici većinom seljeni u druge logore ili na prisilni rad u Njemačku.¹⁶³ Iako se povjesničari ne slažu oko imenovanja logora poput „Danice“ pored Koprivnice, logora „Đakovo“ te ostalih,¹⁶⁴ postoji suglasnost oko kompleksa logora „Jasenovac“ koji se može smatrati najvećim koncentracijskim logorom u NDH.¹⁶⁵

Svrha ovih logora bilo je ispunjavanje „konačnog rješenja“ za nepoželjne skupine u novoj državi, a ustaše su osnivanje ovakvih logora započeli već krajem travnja 1941. Neki logori bili su aktivni po par mjeseci nakon čega bi zatočenici ili bili poslani u druge logore ili na prisilni rad u Njemačku, dok je manji broj logora bio aktivan kroz cijelo postojanje NDH. Ustaške vlasti su sve te logore javnosti prikazivale kao radne u kojima se pojedinci preodgajaju kako bi postali korisni članovi zajednice¹⁶⁶, a preko novina su obavještavali o slanju četnika i komunista na prisilni rad u te logore, govoreći da su zatvoreni samo oni koji su nanijeli najviše štete hrvatskom narodu. Uhićeni su u ove logore slani na temelju zapovjedi ustaških dužnosnika i predstavnika MUP-a koji su određivali gdje će koji uhićeni biti poslan. Zbog prenapučenosti prvih otvorenih logora, otvarani su novi, a zbog različitih okolnosti logoraši i logorašice su često premješteni iz jednih u druge, najčešće iz sabirno-radnih u koncentracijske kako bi tamo bili ubijeni.

Osnivanje ovih logora vodio je Eugen Dido Kvaternik, a njihov prvi zapovjednik bio je Mijo Babić, a nakon njegove smrti Vjekoslav Luburić sve do kraja NDH.¹⁶⁷ Kako je već spomenuto ranije, posao čuvanja i osiguranja ovih logora imali su Ustaški obrambeni zdrugevi, drugim riječima Ustaška obrana koja je predstavljala naoružane jedinice Ustaške

¹⁶³Treba imati na umu i da su zatvorenici iz Jasenovca, koji se smatra koncentracijskim logorom, na zahtjev njemačkih vlasti slani na rad.

¹⁶⁴Peršen i Matković taj logor nazivaju koncentracijskim, dok Goldstein o njima piše kao o sabirnim i radnim, navode da su sabirni i radni.

¹⁶⁵Uz to, Nataša Mataušić jasenovački logor naziva logorom smrti i radnim logorom jer je i u logoru „Jasenovac“ postojao rad logoraša.

¹⁶⁶M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 38.

¹⁶⁷Isto, str. 39.

nadzorne službe.¹⁶⁸ U osnivanju ovih logora sudjelovali su i Nijemci, najviše kako bi potaknuli zatvaranja Židova u NDH te ostvarenje „konačnog rješenja“. To dokazuje zahtjev SS-ovca Schreiberera da se u sklopu logora „Danica“ organizira još jedan logor za prijem 3000 Židova, što se na kraju nije uspjelo ostvariti.¹⁶⁹

7.1. Logor „Danica“

Prvi sabirno-radni logor osnovan je 29. travnja 1941. godine¹⁷⁰ kod Koprivnice u prostorijama bivše tvornice kemijskih proizvoda „Danica“, po čemu je i dobio ime.¹⁷¹ U dokumentima MUP-a NDH te izjavama preživjelih logoraša postoji nekoliko naziva za ovaj logor, a to su „radni logor“, „sabiralište“ te „koncentracioni logor“. Logor nije u potpunosti bio radni jer su samo neki logoraši radili izvan logora i to na kratko vrijeme. Nije bio ni sabiralište jer su samo neki zatvorenici ovdje „sabirani“ da bi odmah bili premješteni drugdje. Mučenja i pojedinačna ubojstva u logoru jesu postojala, ali on nije u potpunosti bio koncentracijski, ako se uspoređi s logorima koji su otvoreni s ciljem masovnih ubojstava. Sabirnim logorom se može smatrati zbog toga što su na kraju, zbog zatvaranja logora, svi logoraši premješteni drugdje. Zbog toga se može zaključiti da je logor Danica imao trojako obilježje - radnog, sabirnog i koncentracijskog logora.¹⁷²

U ovaj logor su slani prvi zatočenici među kojima je bilo Srba i Židova, Roma i Hrvata pa tako i 20 Židova koji su pobjegli pred nacistima da bi ovdje bili uhićeni. Najviše je bilo Srba i Židova, a u logor su zatvarani muškarci, žene i djeca.¹⁷³ Puno ih je zatvoreno jer su bili simpatizeri različitih projugoslavenskih stranki koje su ustaše zajednički nazivali „četničkim“ i „komunističkim“. Prvi transport sastojao se od oko 300 ljudi koji su uhićeni na području Pakraca i Križevaca. Kasnije su pristizali uhićeni iz svih dijelova NDH te se smatra kako je kroz ovaj logor prošlo oko 5600 zatočenika.¹⁷⁴ Prvi zapovjednik ovoga logora bio je Martin Nemeč, a nakon njega Nikola Herman. Herman je u potpunosti organizirao ustaško osoblje u kotaru Koprivnica, a samim time i funkcioniranje logora. Izdane su zapovjedi stražarima da

¹⁶⁸H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 109.

¹⁶⁹Zdravko Dizdar, „Ljudski gubici logora „Danica“ kraj Koprivnice 1941. – 1942.“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 34., br. 2, Zagreb, str. 52.

¹⁷⁰Prema istraživanju Zdravka Dizdara, logor je osnovan 15. travnja 1941. godine, a prvi logoraši stigli su nakon tri dana.

Z. Dizdar, „Ljudski gubici logora „Danica“ kraj Koprivnice 1941. – 1942.“, str. 49. – 50.

¹⁷¹M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 39.

¹⁷²Z. Dizdar, „Ljudski gubici logora „Danica“ kraj Koprivnice 1941. – 1942.“, str. 56. – 57.

¹⁷³Bilo je 221 žena i 41 dijete.

¹⁷⁴Z. Dizdar, „Ljudski gubici logora „Danica“ kraj Koprivnice 1941. – 1942.“, str. 47.

moraju vršiti najstroži nadzor nad logorašima te spriječiti bilo kakav pokušaj bijega, a postojale su kazne i za one ustaše koji nisu imali strogu disciplinu u obavljanju posla. To su bile stvari poput dozvoljavanja vode logorašima bez znanja zapovjedništva, dopuštanje razgovora među zatočenim ženama i muževima ili uzimanja stvari logoraša za sebe. U logoru je bilo oko 100 stražara koji su za svoj posao dobivali plaće, s tim da se sa smanjivanjem logoraša smanjivao i broj stražara.¹⁷⁵

Na temelju izjava preživjelih logoraša „Danice“ mogu se rekonstruirati uvjeti zatočeništva. Bilo je puno zlostavljanja i mučenja, od kojih su neki zatočeni i umrli. Jedan dio koprivničkih Roma ustaše su odvezli iz logora i strijeljali na nepoznatom mjestu tako da se ne zna točno mjesto njihova stradanja. Logoraši su ležali na betonu u tvorničkim zgradama i barakama, a pri ulasku u logor je većina opljačkana i zlostavljana. Zbog toga što se logor nalazio u blizini grada, građani Koprivnice su bili svjesni onoga što se u logoru događa te su brojni negodovali, što je nakraju dovelo i do raspuštanja logora i preseljenja logoraša u druge logore. U logoru je postojala zdravstvena služba zbog koje nije došlo do većih zaraza, a liječnici u njoj su bili logoraši. U počecima je u logoru bilo dovoljno hrane te su se smjeli primiti paketi od obitelji, ali kako je dolazilo do nestašice, paketi su zabranjeni, a ustaše su uvelike počeli pljačkati te logorašima dijeliti puno manje hrane. Logoraši su uglavnom jeli jednom dnevno, a nekada im je bilo dopušteno raditi kako bi popravili zgrade u kojima su bili smješteni.¹⁷⁶

Preseljenja logoraša su započela već u lipnju te je većina logoraša preseljena u Gospić koji je tada služio kao sabiralište.¹⁷⁷ U rujnu su u „Danicu“ i dalje pristizali logoraši, dok su oni preostali iz „Danice“ preseljeni u ostale logore, a manji dio je pušten na slobodu. Bilo je i par slučajeva logoraša koji su uspješno pobjegli iz logora. Logor je uglavnom ispražnjen do jeseni iste godine kada su Srbi i Židovi iz logora otpremljeni u logor „Jadovno“ kod Gospića i „Slano“ na Pagu gdje su na kraju i ubijeni. Hrvati iz logora otpremljeni su u Jasenovac.¹⁷⁸ Od tad su u logoru bili zatvoreni većinom kriminalci te on djeluje kao neka vrsta zatvora. Logor je u potpunosti ukinut početkom 1942. Iz logora „Danica“ u druge logore poslano je oko 5000 ljudi, a pušteno ih je ili se spasilo oko 500.¹⁷⁹ Ne može se utvrditi koliko je točno ljudi ubijeno unutar logora, a prema popisu žrtava iz 1964. godine navodi se tridesetak.

¹⁷⁵Isto, str. 51. – 54.

¹⁷⁶Isto, str. 63. – 66.

¹⁷⁷M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 41.

¹⁷⁸F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 186.

¹⁷⁹Dizdar navodi kako se prema iskazima svjedoka brojevi razlikuju, ali da je blagajnik logora na suđenju u Bjelovaru 1946. godine naveo podatak od oko 5600 ljudi koji su prošli kroz „Danicu“.

7.2. Logori na Velebitu i otoku Pagu

Koncentracijski logor „Jadovno“ bio je udaljen oko 20 kilometara od Gospića, na samom Velebitu i visini od 1200 metara. Naziv je dobio prema najbližem zaseoku Jadovnu, od logora udaljenom 6,5 kilometara.¹⁸⁰ Osnovan je u lipnju 1941. godine. U Gospiću se nalazilo jedno od najvećih sabirališta tako da su logoraši predodređeni za likvidaciju slani upravo u Jadovno. Ovaj logor dio je logorske rute ili kompleksa Gospić-Velebit-otok Pag u kojemu su uhićeni iz sabirališta u Gospiću slani u logore smrti na Velebit te u dva logora na otoku Pagu- „Slano“ (za muškarce) i „Melajna“ (za žene i djecu). Cijeli ovaj kompleks je prema Rimskim ugovorima bio unutar zone B koja je pripala NDH, ali uz nazočnost talijanske vojske i s pravom da Talijani vlast preuzmu po potrebi, što se 16. kolovoza i dogodilo.¹⁸¹

Otvoren je u svibnju 1941. godine te predstavlja prvi logor u NDH otvoren s ciljem masovnih ubojstava zatočenika. Logor je bio smješten u udubini okružen šumom i ograđen bodljikavom žicom visine 4 metra.¹⁸² Sama lokacija i kompleks izabran je i izgrađen s ciljem što veće izolacije i uspješnije masovne likvidacije zatvorenika. Iz logora „Jadovno“ nitko se nije mogao javiti obiteljima i nitko u logoru nije mogao primiti poštu ili pakete. Prvi ravnatelj logora bio je Stjepan Rubinić, ravnatelj redarstva u Gospiću.¹⁸³ Prvi logoraši u Jadovno su stigli 24. lipnja 1941. te su oni poslani na krčenje prostora oko logora te postavljanje bodljikave žice. U počecima su logoraši spavali na otvorenom, a kasnije su dobili dopuštenje da si izgrade nadstrešnice u koje se moglo smjestiti oko 30 ljudi. Iz drva su si sami napravili i zdjelice za hranu, koja je isto kao i u ostalim logorima bila oskudna. Jelo se jednom dnevno, bez pribora. Nakon što su tijekom rada izvan logora četiri logoraša uspjela pobjeći, takav rad je zabranjen.

U srpnju su započela masovna ubojstva logoraša, a ubijani su tako što su strijeljani i nakon toga bacani u jame izvan samog logora. Najpoznatije od tih jama su Šaranova jama i jama na Grginom brijegu.¹⁸⁴ Neki od bačenih su znali još biti živi tako da su ustaše u jame bacale i ručne bombe. Na temelju svih poslijeratnih istraživanja, procjenjuje se da je bilo 18 takvih

Z. Dizdar, „Ljudski gubici logora „Danica“ kraj Koprivnice 1941. – 1942.“, str. 72. – 74.

¹⁸⁰I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 293.

¹⁸¹N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 25.

¹⁸²M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 42.

¹⁸³Isto, str. 43.

¹⁸⁴Isto, str. 42.

jama.¹⁸⁵ Iako se radilo o izoliranom mjestu, iskazi pojedinih stanovnika obližnjih mjesta potvrđuju i to da je bilo poznato što se u logoru „Jadovno“ radi logorašima. Mještani su vidjeli kolone logoraša i kasnije njihova tijela.¹⁸⁶ Logor je raspušten već početkom kolovoza 1941. zbog talijanske okupacije Dalmacije. Zbog ovakve nagle odluke došlo je do sukoba između Rubinića s jedne strane te Eugena Dide Kvaternika i Luburića s druge koji su tvrdili da je Rubinić svojevrijem zatvarao ljude u logor te da je često provodio pljačke. Točan broj ubijenih u Jadovnu nije još utvrđen. U enciklopediji Jugoslavije navodi se podatak od 35 000, Đuro Zatezalo naveo je podatak od više od 40 000, dok Peršen navodi između 15 000 i 25 000. Goldstein pak navodi kako se najrealnijom brojkom može smatrati ona od oko 24 000.¹⁸⁷ Ova brojka odnosi se na cijeli kompleks logora Gospić-Jadovno-Pag. Među žrtvama, najviše je bilo Srba, a zatim Židova i Hrvata.

Logori „Slana“ i „Metajna“ na otoku Pagu isto su osnovani u lipnju 1941. s istom svrhom masovne likvidacije logoraša. Glavni organizator logora bio je Mijo Babić, a zapovjednik logora bio je Ivan Devčić-Pivac.¹⁸⁸ Logor je bio aktivan dva mjeseca. Prvi logoraši stigli su 25. Lipnja, a to su bili Židovi iz Zagreba. Logoraši su odmah po dolasku započeli s radom na izgradnji logora i ceste od logora prema mjestu Metajna. Prema svjedočenju preživjelog Otona Radana, radilo se 10 do 12 sati dnevno, s jednim obrokom. Logor „Slana“ bio je podijeljen na srpski i židovski dio te između njih nije smjelo biti komunikacije. Radan navodi i da su se ustaše prema Srbima ponašali puno gore nego prema Židovima.¹⁸⁹ Kako su stizali novi logoraši, tako se one stare, oko 50 njih, po noći strijeljalo i odvozilo u jame izvan logora. O logorima na Pagu puno podataka donosi don Joso Felicinović, suradnik ustaškog režima na Pagu koji je kasnije opisivao sve ustaške zločine. U logoru „Melajna“ nalazile su se uglavnom žene koje su odvojene od svojih muževa na putu do Paga. One su šivale košulje za stražare logora „Slana“ koji su stanovali u Melajni. Kasnije su započela učestala silovanja i ubijanja žena koje su se odupirale ili pokušavale pobjeći. Smjele su se kupati u moru, ali su prvo gole morale prolaziti pored zapovjednika i ostale straže. Starije žene s djecom smještene su na zatvoreno u baraku, dok su mlađe boravile na otvorenome. Felicinović je zapisao kako je nakon napuštanja logora pronašao karton na kojemu su zapisana sva silovanja, s imenima i

¹⁸⁵Prema podacima Đure Zatezala.

I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 150.

¹⁸⁶Isto, str. 297.

¹⁸⁷Rubinić je Iliji Jakovljeviću, zatočeniku Stare Gradiške, izjavio da je ukupno evidentirano 28 700 ubijenih. Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 301.

¹⁸⁸M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 43.

¹⁸⁹I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 284.

datumima.¹⁹⁰ Kada je krajem kolovoza zbog talijanske okupacije započela evakuacija oba logora na Pagu, 4000 ljudi se nalazilo u logorima na Pagu i u Gospiću. Jedan dio logoraša iz Paga ubijen je putem do Gospića, a oko 400 preživjelih odmah su prebačeni u druge logore gdje je većina na kraju i ubijena. Goldstein navodi kako su samo tri logorašice i šest logoraša s Paga preživjeli rat.¹⁹¹

7.3. Logor „Đakovo“

Sabirni logor „Đakovo“ osnovan je početkom prosinca 1941. godine kako bi se u njega smjestile židovske žene i manji broj srpskih žena. Osnovan je zbog prenapučenosti ostalih logora u koje se više nije moglo smjestiti logoraše. Zapovjednikom logora imenovan je Dragutin Majer. Židovska bogoštovna općina u Osijeku bila je zadužena za sam pronalazak lokacije i uređenje prostora, ali i same uprave logora. Za mjesto logora odabrana je zgrada napuštenog mlina „Cereale“ u vlasništvu Đakovačke biskupije.¹⁹² Prvi transport od oko 1500 Židovki i djece krenuo je iz Sarajeva 1. prosinca vlakom preko Slavenskog Broda. Najveći dio zatočenica bio je s područja Bosne i Hercegovine. U transportima koji su uslijedili tijekom prosinca bilo je i muškaraca, ali su oni većinom odmah poslani u Jasenovac. Kasnije su dovezene i Židovke iz Slavenskog Broda i Požege, a jedan manji dio bio je i iz ostalih zemalja (većinom Austrije, Mađarske i Poljske). Zbog toga što je Židovskoj općini dopuštena organizacija samog logora, uspješno je provedena i akcija spašavanja židovske djece u veljači i ožujku 1942. godine, što je dopustilo i Ustaško ravnateljstvo u Osijeku te Župska redarstvena oblast. Spašene su i trudnice te žene koje su tek rodile.¹⁹³ Ta djeca su usvojena u Osijeku i Slavenskom Brodu, ali nažalost nisu se svi uspjeli spasiti jer su i te obitelji kasnije poslone ili u Jasenovac ili u Auschwitz.

Logorašice su radile različite poslove, s obzirom na to koliko su bile radno sposobne. Oko 400 logorašica radilo je na polju, dok su ostale izrađivale posude od keramike, plele košare ili šile. Neke su slane i na teže poslove, poput istovara drva. Pomoć logorašicama slale su brojne Židovske općine, uključujući one u Splitu, Dubrovniku, Vinkovcima te Zagrebu. Kao i u

¹⁹⁰Isto, str. 288. – 289.

¹⁹¹Isto, str. 291. – 292.

¹⁹²Zoran Vasiljević navodi kako se Đakovačka biskupija nije slagala s uzimanjem njene imovine iz gospodarskih razloga te da nije pomagala logorašicama koliko je mogla.

Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod : Centar za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1988., str. 15.

¹⁹³Evidentirana je 21 osoba, ne uključujući djecu, ali bilo ih je i više.

Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, str. 34.

ostalim logorima, postojala je zdravstvena služba, ali je ona u Đakovu bila u malo boljem stanju sve dok je uprava logora bila pod nadzorom Židovske općine. Na čelu zdravstvene službe nalazio se doktor Rudolf Čeleda, a ostalo osoblje činile su uglavnom logorašice. Kasnije, krajem ožujka 1942., upravu logora preuzima Ustaška obrana.¹⁹⁴

Dolazak žena i djece iz logora u Staroj Gradišci početkom 1942. godine pogoršao je uvjete u logoru¹⁹⁵ zbog velikog priljeva novih logorašica i zaraznih bolesti koje su one donijele u logor. Nakon što su ustaše preuzeli unutarnju organizaciju i nadzor nad logorom, zapovjednikom postaje Jozo Matijević te logor postaje u potpunosti izoliran, a kretanje logorašica više nije bilo moguće. Općina se i dalje svojim financijama brinula za prehranu logorašica. Preživjeli svjedoče o teroru koji je započeo nakon što je Matijević postao zapovjednikom-logorašice se tuklo i silovalo, a nisu ni danima hranu dobivale.¹⁹⁶ Sam Matijević na suđenju je svjedočio o tome kako su ustaše prije raspuštanja logora ubili one žene koje su silovali, kako ih one ne bi otkrile. One su bačene u jame iza logora, što su potvrdila i kasnija iskapanja 1945. tijekom kojih je pronađeno 11 lubanja iza logora.¹⁹⁷ Jedan dio logorašica ubijen je u logoru, jedan dio je poslan u Njemačku, a najveći dio je tijekom zatvaranja logora od 6. do 15. srpnja 1942. poslan u Jasenovac. Ukupan broj zatvorenica i djece bio je oko 3000, od čega je oko 2400 poslano u Jasenovac. Približni brojevi mogu se potvrditi na temelju popisa deportiranih logorašica iz Sarajeva tijekom prosinca 1941. Troškovi puta u Jasenovac poslani su Židovskoj općini u Osijeku na naplatu.¹⁹⁸ Većina ubijenih tijekom boravka u logoru sahranjena je na židovskom groblju u Đakovu, a svaka pokopana žrtva imala je svoju tablu s imenom i brojem. Pokapanja je vršio grobar Stjepan Kolb koji je vodio i evidenciju s imenima i prezimenima umrlih. Na groblju u Đakovu tako je sahranjeno 566 žene i djece.¹⁹⁹ Prije nego su ustaše preuzele nadzor nad logorom, za umrle su objavljivane i smrtovnice. Kolbu je bilo naređeno da mrtve pokapa po noći, bez odjeće te što dublje kako bi se sakrili dokazi zlostavljanja. Ipak, Kolb je protestima dobio dozvolu da ih ne pokapa gole. Račune za pokope slao je Židovskoj općini u Osijeku. Zbog sačuvanih grobnih mjesta s imenima pokopanih logorašica i djece, logor „Đakovo“ predstavlja jedinstveni slučaj

¹⁹⁴Isto, str. 38. – 39.

¹⁹⁵Bilo je 833 žena i 233 djece.

¹⁹⁶Riječ je o svjedocima sa suđenja Jozi Matijeviću. Svjedok Brajković Božidar svjedoči o batinama i samoubojstvima logorašica.

Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, str. 66.

¹⁹⁷Isto, str. 68.

¹⁹⁸Isto, str. 73. – 74.

¹⁹⁹Lea Maestro, *Groblje žrtava sabirnog logora u Đakovu*, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2011., str. 15.

ne samo u NDH, već i u cijeloj zaraćenoj Europi. Spomen-ploča za sve koji su prošli kroz logor u Đakovu podignuta je 1961., a na njoj je ispisano: „I ovi zidovi govore, / govore pokoljenjima i vjekovima. / Oni znaju svaku muku živu. / Sramotu i tugu. Prezir i šutnju sivu. / I ne zaboravljaju da su / dječje igre prekinute. / Ljubavi zaklane. / Sestre izmrcvarene. / Majke ubijene...“²⁰⁰

7.4. Ostali logori

Nakon što su ukinuti logori sustava Gospić-Jadovno-Pag, u kolovozu je osnovan sabirni logor u Kruščici kod Travnika koji je služio kao sabiralište logoraša koji su iz njega slani u koncentracijske logore. Osnovan je jer još nisu uspostavljeni logori u Jasenovcu i Đakovu te se nije imalo gdje s uhićenima. Logor je organizirao Vjekoslav Luburić, a zapovjednikom je imenovan Mate Mandušić.²⁰¹ Prvi pristigli logoraši bili su preživjeli s Paga te Židovi iz različitih sabirališta u NDH, ali i izbjeglice iz zemalja koje su nacisti okupirali. U logoru su se većinom nalazi Židovi, a pretpostavlja se da je kroz logor prošlo između 3000 i 4000 ljudi.²⁰² Prijevoz se vršio tako da se vlakovima išlo do stanice Vitez, a nakon toga pet kilometara pješke do samog logora. Kao što je slučaj u većini ostalih logora i ovaj je bio nedovršen te nije bilo poda i krovova. Bilo je pet baraka i dvije zidane kuće, a muškarci i žene su odvojeni. Židovska bogoštovna općina u Sarajevu slala je pomoć u hrani, ali ta hrana nije dolazila do logoraša, već su je ustaše prodavali ili seljanima ili samim logorašima koji su imali nešto novaca kod sebe. U blizini logora se nalazio potok, ali logoraši nisu smjeli do njega.²⁰³ U logoru je ubijeno oko 100 Srba i najmanje dvoje Židova.²⁰⁴ Logor nije bio dugo aktivan, zatvoren je krajem rujna kada su muškarci odvedeni u logor „Jasenovac“, a žene i djeca u logor u Loborgradu.

Sabirno-radni logor u Loborgradu osnovan je 6. listopada 1941. godine, a prvi zatvorenici upućeni su iz Kruščice.²⁰⁵ Riječ je o oko 1300 žene i djece od kojih je najviše bilo Židova. Logor se nalazio u Hrvatskom zagorju, točnije u starom dvorcu koji je služio kao starački

²⁰⁰Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, str. 97.

²⁰¹M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 43.

²⁰²I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 301.

²⁰³N. Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941. – 1942. godine“, str. 11.

²⁰⁴I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 301.

²⁰⁵N. Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941. – 1942. godine“, str. 12.

dom prije nego je Ravnateljstvo ustaškog redarstva naredilo da se svi ise. Dvorac je bio prikladan za maksimalno 200 osoba, što ustaše nisu uzeli u obzir prilikom otvaranja logora. To je kasnije stvaralo probleme tako da je jedan dio zatočenica prebačen u Gornju Rijeku, a jedan u Jasenovac. Oko dvjesto ih je umrlo u logoru, a jako malo ih se spasio različitim intervencijama. Logorašice su zbog loših uvjeta u prijašnjim logorima već bile u izrazito lošem fizičkom i psihičkom stanju, o čemu svjedoči izvještaj liječnika koji se tamo nalazio kada su prve logorašice stigle: "Dijagnoza je uglavnom kod svih zatočenica bila ova: avitaminoza, uslijed koje su im ispadali zubi i kosa, ljušćenje kože, naborani nokti...Psihijatrijska dijagnoza: patološki strah i psihoneuroza".²⁰⁶ Uvjeti u Loborgradu nisu bili ništa bolji. Ustaše su logorašice tukli, zlostavljali, tjerali da satima stoje na otvorenome, a zabilježen je jedan slučaj silovanja pri kojemu je stražar kažnjen, i to zbog „oskvrnuća rase“. U logoru se početkom 1942. pojavio tifus, ali je samo jednom dijelu oboljelih dopušteno liječenje u bolnicama izvan logora.²⁰⁷ Rad na obrađivanju zemljišta te ostale radove unutar logora obavljale su samo logorašice sposobne za rad, a njih je bilo oko 300. Neorganiziranost i nesposobnost ustaša da uspješno vode logore vidljiva je upravo na primjeru epidemije tifusa. U logoru je zbog okrutnosti pojedinaca na različite načine onemogućavan rad doktora i briga o logorašicama, što i je dovelo do epidemije, a kada je ona izbila puno sredstava je potrošeno na medicinske zalihe kako bi se ona zaustavila, ali bezuspješno. Umrle logorašice bacane su u jame izvan ograde logora. Broj zatočenih u logoru procjenjuje se na oko 1300. Židovska bogoštovna općina u Zagrebu u velikoj je mjeri pomagala logorašima i logorašicama tako što je na svoj trošak slala hranu dva puta tjedno uz higijenske potrepštine. Logorašice su smjele pisati općini o tome što im je potrebno, a to je većinom bila topla odjeća i obuća, a općina bi prosljedila pisma preživjeloj rodbini.²⁰⁸ Početkom kolovoza 1942. u logor su došli predstavnici Židovskog odsjeka (dio Ravnateljstva ustaškog redarstva) s njemačkom komisijom kako bi obavijestili sve logorašice kako ih „preuzima“ Njemački Reich. Tako su u četiri transporta one tijekom kolovoza prevezene u Auschwitz odakle se niti jedna nije vratila. U logoru je ostavljeno oko 50 žena kako bi dovršile neke poslove nakon kojih su odvezene u

²⁰⁶Isto, str. 13.

²⁰⁷Zabilježeno je da je 61 bolesnih iz Loborgrada i Gornje Rijeke prebačeno u bolnice.

N. Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941. – 1942. godine“, str. 15.

²⁰⁸I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 349. – 350.

Jasenovac. Samo dvije žene su puštene.²⁰⁹ Logor je u potpunosti ukinut u listopadu 1942. godine.²¹⁰

Sabirni logor u Tenji osnovan je u lipnju 1942. godine.²¹¹ Otvaranju logora prethodila je izgradnja židovskog naselja u Tenji kojim se Židove u Osijeku htjelo izolirati iz javnog života. Troškovi izgradnje nametnuti su Židovskoj bogoštovnoj općini u Osijeku, a radove su prisilno izvodili osječki Židovi. Izgradnja baraka u naselju pored Tenje započela je krajem travnja. Radove su nadzirali osječki dogradonačelnik Viktor Penz i šef policije Dragan Bratuša.²¹² Krajem svibnja, čim su dovršene neke zgrade unutar naselja, počelo se s premještanjem Židova iz cijele okolice Osijeka (Valpovo, Virovitica, Donji Miholjac), ali i iz drugih mjesta. Sredinom lipnja, naselje se pretvara u sabirni logor. Treba naglasiti kako su ustaške vlasti obećavale da će doći samo do preseljenja Židova izvan Osijeka te da im se ništa loše neće dogoditi. Naselje se tada ograđuje bodljikavom žicom i šalje se ustaška straža. Mirko Apelt postavljen je za zapovjednika logora.²¹³ U lipnju su uhićeni skoro svi osječki Židovi i premješteni u „naselje“. Izgradnja baraka i kuća nije bila dovršena, a dolazio je sve veći broj uhićenih tako da je veliki broj njih spavao i boravio na otvorenome. Kako bi se gradnja završila i kako bi se mogao primiti što veći broj ljudi, svi radno-sposobni logoraši sudjelovali su u gradnji. Na ulazu u logor, vršila se pljačka imovine, a starijim ljudima se prstenje s ruku i pililo, a naušnice s ušiju kidale.²¹⁴ Početkom srpnja, u logoru se nalazilo oko 3000 Židova. Ovo je bio jedini logor u NDH u kojemu su se nalazili samo Židovi, oba spola i svih uzrasta. Treba naglasiti kako je židovska zajednica u Osijeku i okolici i dalje vjerovala da je ovo dobro rješenje, a same ustaške vlasti su ih uvjeravale da neće biti poslani u koncentracijske logore. To se mijenja kada ustaške vlasti obavještavaju Židovsku bogoštovnu općinu u Osijeku da će logoraši ići na rad u Njemačku. U tri transporta, iseljen je cijeli logor. Prvi je krenuo 15. kolovoza s 1000 ljudi, većinom djece te je poslan u Auschwitz. Drugi transport išao je u Jasenovac gdje je većina osječkih Židova ubijena. Treći transport prevezio je sve preostale Židove, uključujući muškarce i žene iz Staračkog doma. Starci su ubijeni u

²⁰⁹N. Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941. – 1942. godine“, str. 20.

²¹⁰M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 46. – 47.

²¹¹F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 186.

²¹²Lea Maestro, *Groblje žrtava sabirnog logora u Đakovu*, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2011., str. 15.

²¹³N. Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941. – 1942. godine“, str. 33.

²¹⁴Isto, str. 34.

Jasenovcu, a ostali poslani u Auschwitz.²¹⁵ Među njima su se nalazi i članovi odbora Židovske općine u Osijeku. Ustaše su tako, stočnim vagonima u smrt poslali oko 3000 Židova-mladih ljudi, staraca i djece. Put do Poljske trajao je tri dana, a tijekom njega su zbog nehumanih uvjeta umirali mnogi. Putnici su tijekom putovanja pušteni van samo jednom. Holokaust je preživjelo samo desetak osječkih Židova. Zora Dirnbach, hrvatska spisateljica koja se u koloni posljednjeg transporta oprostila se sa svojom 86-godišnjom bakom, sa prijateljima i bratićima, svjedoči o :“izbezumljenim od užasa i neshvaćanja obamrlih lica (koja su) vukla sa sobom torbu s prtljagom: rubljem, kojim jastukom, dekom, hranom i s nešto skrivenih dragocjenosti te s nadom u srcu da će ipak sve to preživjeti“.²¹⁶

Sabirno-radni logor „Kerestinec“ udaljen 25 kilometara od Zagreba nalazio se u dvorcu koji je bio u vlasništvu bana Mihalovića.²¹⁷ Osnovan je 19. travnja 1941. godine te je jedan od prvih sabirnih logora u NDH u kojega su se zatvarali „nepoćudni elementi“, većinom komunisti. Novac koji je uhićenima oduzet iskorišten je za pretvaranje dvorca u svojevrsni logor, za potrebe straže i opskrbu samog logora. Za zapovjednika logora postavljen je Mladen Horvatin. Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu imalo je nadzor nad logorom. Kao i ostali logori, i ovaj se ne može jednoznačno okarakterizirati. Imao je obilježja radnog logora jer su Srbi i Židovi u logoru obavljali poljoprivredne poslove. Imao je i obilježja sabirnog jer su u njemu skupljani Židovi koji su slani u koncentracijske logore te se u Kerestincu nisu duže zadržavali. Iako je ubojstava i mučenja u logoru bilo, on se ne može smatrati koncentracijskim ako se usporedi s logorima u Jadovnu, na Pagu ili pak kompleksom logora „Jasenovac“. U izvornim dokumentima ustaše ovaj logor nazivaju različitim imenima što pokazuje da ni tada nije točno bila određena njegova uloga.²¹⁸ U logoru je bilo puno političkih zatvorenika, točnije komunisti koji su tu ubijeni ili poslani u koncentracijske logore. Njih ustaše nisu puštale na slobodu. Zatvarani su i židovski odvjetnici, a na kraju ih je nekoliko i pušteno zahvaljujući mitu i velikim financijskim sredstvima. Srbi koji su zatočeni u ovaj logor većinom su bili iz javnog života Kraljevine Jugoslavije, a od njih su neki pušteni, neki poslani u koncentracijske logore, a neki u Njemačku. Logoraši su spavali na slamama koje su si sami donosili s polja, a u početku su ih i obitelji smjele posjećivati, što je kasnije ukinuto.²¹⁹ Ovaj

²¹⁵Isto, str. 35.

²¹⁶Z. Živaković-Kerže, „Od židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora“, str. 511.

²¹⁷M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 41.

²¹⁸Zdravko Dizdar, „Logor Kerestinec“, *Povijesni prilozi*, god. 8., br. 8, Zagreb, 1989., str. 152. – 153.

²¹⁹Prema svjedočanstvu dr. Roberta Gluchstala. Zdravko Dizdar, „Logor Kerestinec“, str. 158.

logor je specifičan po tome što su komunisti organizirali proboj iz njega u noći 13. srpnja. 1941. U proboju su sudjelovale i snage izvana, ali zbog nemogućnosti boljeg dogovora, pokušaj je propao te su u borbi poginula 23 logoraša. Uhvaćeno je 44 te su oni ubijeni. Probojem se spasilo samo 14 logoraša od kojih je samo pet preživjelo rat. U podrumu zatvora u ulici Račkoga broj 9 u Zagrebu, gdje su uhićeni proveli posljednje sate, na zidu je ostalo zapisano: „U ovim prostorijama su preživjeli svoje posljednje časove internirani borci iz Kerestince, njih 44. Osudu o strijeljanju primili su svi uzdignute glave jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog naroda“.²²⁰ Nakon ovoga, logor u Kerestincu se zatvara.²²¹ Kroz logor je prošlo oko 900 ljudi, među kojima je više od 400 Židova iz drugih zemalja koji su poslani u koncentracijske logore u Jasenovcu i Auschwitzu, dok su ostali Srbi, Hrvati i Židovi.²²²

8. Logorski sustav „Jasenovac“

8.1. Organizacija logora

Logor „Jasenovac“, zbog toga što je bio najveći koncentracijski logor u NDH, postao je sinonim za sve ustaške zločine. „Jasenovac“ je ustvari kompleks od pet zasebnih logora koji su otvarani, odnosno djelovali u različito vrijeme. Sustav logora dobio je naziv po najbližem naselju Jasenovcu udaljenom od Zagreba 110 kilometara koji je 1941. godine imao oko 1000 stanovnika. Službeni naziv sustava logora glasio je Ustaška obrana - Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac.²²³ Uspostavu logora naredio je Eugen Dido Kvaternik²²⁴, a glavni zapovjednik bio je Vjekoslav Maks Luburić. Luburić je od srpnja 1941. bio voditelj Ustaške obrane koja je bila zadužena za organizaciju, upravu i osiguranje svih logora te je njegovo ime postalo sinonim za teror koji se provodio u NDH.²²⁵ Luburić je još u emigraciji napravio planove za izgradnju logora, a nakon posjeta Njemačkoj u rujnu 1941. gdje je razgledao

²²⁰Među osuđenima nalazili su se August Cesarec, Divko Budak, Josip Horvat, Aleksandar Turković, Juraj Bermanec i ostali.

M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 42.

²²¹Isto.

²²²173 Srba, 133 Hrvata i 112 Židova za koje se uspjelo pronaći podatke.

²²³I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 303.

²²⁴Prema iskazima Ljube Miloša, jednog od ustaških zapovjednika u Jasenovcu.

I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 304.

²²⁵Z. Dizdar – M. Grčić – S. Ravlić – D. Stuparić, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, str. 241.

sustav koncentracijskih logora, poboljšao je planove.²²⁶ Prema brojnim iskazima preživjelih logoraša, Luburić je često znao dolaziti u Jasenovac i vršiti ubojstva ili ih promatrati²²⁷, a okrutan je bio i prema ustašama koji se nisu pridržavali njegovih naređenja. O Luburiću su nakon raspada NDH i bijega u inozemstvo loše pisali i članovi ustaškog režima, tvrdeći da je bio nasilnik i krvnik kojega se nije moglo kontrolirati.²²⁸

Lokacija logora nije odabrana slučajno, već je postojalo nekoliko razloga zbog kojih je mjesto bilo prikladno za uspostavu logorskog sustava. Nalazio se na lijevoj obali rijeke Save, na dobrom prometnom položaju kako bi se logoraši lakše dopremali, a ravni teren na kojemu se nalazio bilo je lako kontrolirati i braniti. Na tome području nalazila su se industrijska postrojenja obitelji Bačić koja je emigrirala još 1941. godine zbog straha od progona (bili su pravoslavci).²²⁹ Bilo je oko trideset zgrada među kojima se nalazila ciglana, pilana, mlin, tvornica lanaca, kožara, bravarija, sjenici, skladišta te mnoga druga postrojenja. U blizini se nalazila i kaznionica „Stara Gradiška“ koja će kasnije poslužiti kao dopunski dio logora.²³⁰ U blizini se nalazilo močvarno područje Lonjskog i Mokrog polja te je kraj zbog poplava često bio pod vodom, a to je značilo da do njega nije bilo lako doći te da je bio prikladan za melioracijske radove. Središnji koncentracijski logor III „Ciglana“ podignut je upravo na tome području, okruženom rijekama, zbog čega je bijeg iz njega bio nemoguć.²³¹

Jasenovac I nalazio se u blizini sela Krapje te je po tome i dobio naziv logor „Krapje“. Bio je udaljen oko 10 kilometara od samog Jasenovca. Jasenovac II u blizini sela Bročice bio je udaljen oko 6 kilometara od Jasenovca, u smjeru sjeveroistoka. Dovođenje zatočenika u ova dva logora započelo je krajem kolovoza 1941. godine, a raspušteni su u studenome kada su započele masovne likvidacije i prebacivanje preživjelih u središnji logor Jasenovac III. Središnji logor bio je smješten na rubu naselja Jasenovac. Formiran je u studenome 1941. kada je iz logora „Krapje“ i „Bročice“ preseljeno oko 1500 logoraša zbog brojnih kiša i nadolazeće zime. Logor se nalazio na već spomenutom posjedu obitelji Bačić. Središnji logor bio je aktivan sve do travnja 1945. kada su savezničke snage bombardirale logorski sustav.

²²⁶M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 96. – 97.

²²⁷Iskaz Ante Vrbana o prisustvu Luburića u trenucima masovnih ubijanja.

M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 81.

²²⁸Unatoč tome što su i oni sudjelovali u zločinima, tijekom i pred sam kraj NDH ustaški vrh nije bio složan te su jedni druge međusobno okrivljavali za neuspjeh NDH. Pavelić je nakon njemačkih kritika o okrutnosti prema Srbima htio okriviti Kvaternika, dok je on u emigraciji okrivljavao Luburića i o njemu pisao kao o krvniku.

Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja : 1925 – 1945 : prilozi za hrvatsku povijest*, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995., str. 65., 145., 190.

²²⁹N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 29.

²³⁰I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 304.

²³¹Filip Škiljan, „Logorski sustav Jasenovac – kontroverze“, Sabrina P. Ramet (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Zagreb, str. 117.

Tada je Luburić zapovjedio da se svi preživjeli ubiju, a logor i mjesto Jasenovac unište radi prikrivanja dokaza. Radna grupa „Kožara“, odnosno Jasenovac IV formiran je u siječnju 1942. kao radni logor u kojemu su zatočenici prerađivali kožu. Ovo je bio jedini logor u kojemu nije bilo masovnih ubojstava. Voditelj te radne skupine bio je zatočenik, a rad su obavljali većinom Židovi.²³² Logor V „Stara Gradiška“ formiran je u veljači 1942. godine. Do tada, tu se nalazila kaznionica i sabiralište za Srbe i Židove još od svibnja 1941. U ovome logoru uglavnom su se nalazili antifašisti i komunisti, ali i žene i djeca (Hrvatice, Židovke i Srпкиnje).²³³ Osim ovih glavnih pet logorskih cjelina, postojali su i manji logori i mjesta masovnih likvidacija u obližnjim selima.

Kao i većina ustaških logora u NDH i logori unutar sustava „Jasenovac“ imaju višestruki karakter, a u izvorima i literaturi sustav je nazivan i sabirnim i radnim i koncentracijskim. Rad je organiziran u svih pet logora, a za neke je bio i sabirni logor jer su iz njega slani u Njemačku. U logorima su se nalazile žene, djeca i muškarci iz svih krajeva NDH. Treba napomenuti kako ovdje nije bilo riječi o radu u normalnim uvjetima, već o istovremenim izgladnjivanjima i zlostavljanjima uz teške fizičke poslove. Postavlja se pitanje može li se logor u kojemu je cilj teškim radom i nedostatkom hrane ubiti logoraše, nazvati radnim. U ove logore su slani i svi protivnici ustaškog režima, bez obzira na nacionalnost i vjersku pripadnost. Logori su, dakako, bili i koncentracijski jer su u njima vršena masovna ubojstva, najviše u središnjem logoru „Ciglana“ te u logoru „Stara Gradiška“. Zbog toga se za Jasenovac kaže da je glavni i najveći sustav koncentracijskih logora u NDH.²³⁴ Logor je u javnosti prikazivan kao mjesto korisnog rada zatočenika koji su radili na isušivanju poplavnih područja. Otvaranje logora najavljeno je 23. kolovoza 1941. kada je u *Hrvatskom narodu* objavljeno da se pripremaju radovi na uređenju toka rijeka i isušivanju područja Lonjskog polja, a naglašeno je da su „upravo ovih dana završene barake na Lonjskom polju, gdje će biti smješteno radništvo...“.²³⁵ Kroz cijelo postojanje NDH tvrdilo se kako je riječ o radnom logoru u kojemu se zatvorenici preodgajaju. Ustaška obrana je 1942. organizirala izložbu o životu u logorima. Izložba je održana u Zagrebačkom zboru gdje su predstavljene fotografije rada u logorima te proizvodi radionica. Za ubojstva i mučenjima u logorima su govorili da je riječ o „izmišljotini neprijateljske promičbe“.²³⁶ U logor su dovodene i međunarodne komisije

²³²Spomen-područje Jasenovac, *Radna grupa Kožara*

(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5409>, posljednji posjet 28. kolovoza 2017.)

²³³F. Škiljan, „Logorski sustav Jasenovac – kontroverze“, Zagreb, str. 117.

²³⁴I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 304.

²³⁵Slavko Komarica – Slavko Odić, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Zagreb, 2008., str. 30.

²³⁶M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 96. – 97.

zajedno s novinarima iz Italije, Mađarske i Njemačke. Preživjeli logoraš Mišo Danon svjedočio je o dolasku međunarodne komisije Crvenog križa 1942. u Jasenovac: „Vršene su pripreme za njihov dolazak. Svi bolesni i iznemogli zatočenici bili su pobijeni, barake očišćene“.²³⁷ Novine u NDH pisale su članke o izrazito dobroj organizaciji logora u kojima zatočenici svojim radom i ponašanjem sami odlučuju o tome kada će biti pušteni. Ratni izvjestitelj Alojzije Lutz je u *Hrvatskom vojniku* 1945. objavio članak u kojemu je tvrdio da „svoju slobodu izkupljuju zatočenici marljivim radom“.²³⁸ Tako je logorski sustav često prikazivan kao idilično mjesto u kojemu su logoraši „zahvaljivali upravi logora što ih je privela koristnom i čestitom radu“.²³⁹ Negiranje masovnih zločina trajalo je sve do ukidanja ustaške države.

8.2. Jasenovački logori

Kako se izgradnja „Ciglane“ za primitak logoraša otegnula, prvi logoraši slani su u logore „Krapje“ i „Bročice“. Prvi logoraši dovedeni su krajem kolovoza 1941. kako bi radili na isušivanju Lonjskog polja.²⁴⁰ U to vrijeme je dovršena i izgradnja prvih baraka, opasnih stražarnicama i bodljikavim žicama. Zapovjednik „Jasenovca“ I bio je Ante Marić, a zapovjednik „Jasenovca“ II bio je Ivan Rako. Prvi logoraši bili su preživjeli s logora na Pagu te zagrebački Židovi. Kasnije su u ove logore upućivani i ostali, Srbi i Hrvati, koje je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u dopisima nazivalo „četnicima“ i „komunistima“.²⁴¹ Logoraši su pristizali iz svih dijelova NDH. Ovi logori bili su isključivo muški. Logoraši su u izrazito lošim uvjetima gradili protupoplavne nasipe uz rijeke Strug, Lonju i Savu. Prema brojnim svjedočanstvima, logoraši su radili po kiši, cijeli dan bez odmora uz česta batinjanja.²⁴² O izgradnji nasipa i lošim uvjetima u logorima svjedočio je Adolf Fridrih, preživjeli jasenovački logoraš: „Na nasipu se radilo kod same vode, a nismo se smjeli spustiti na Nasip, da barem operemo košulju sa sebe i tijelo. Zato su se uši bile u tolikoj mjeri namnožile, da ih se nikako nismo mogli da riješimo. Još jedno veliko zlo je počelo harati u

²³⁷Dušan Sindik, *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1972., str. 59.

²³⁸F. Škiljan, „Logorski sustav Jasenovac – kontroverze“, Zagreb, str. 118.

²³⁹M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 99.

²⁴⁰S. Komarica – S. Odić, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, str. 40.

²⁴¹I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 305.

²⁴²Svjedočanstva preživjelih Židova na Jasenovac nalaze se u knjizi *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*.

logoru zbog slabe i nedovoljne prehrane. To su bili proljevi, dizenterija od koje su mnogi bolovali, a neki i umirali iznureni i mršavi do kosti“.²⁴³

Ljubo Miloš je na saslušanju u Zagrebu 1947. godine izjavio kako je u listopadu 1941. broj zatočenika u „Jasenovcu“ I i „Jasenovcu“ II bio između 4000 i 5000. Broj zatočenika se nije povećavao kasnije, iako su transporti stizali. To je zbog toga što su ljudi umirali od različitih bolesti, gladi, teškog rada te ubojstava. Oba logora su bila poprilično izolirana, ali su u prvim danima Židovi dobivali pakete hrane te sa sobom donosili hranu koju su na putu do logora dobili od Židovskih općina, a tu hranu su dijelili i drugim logorašima. Kasnije, u rujnu paketi više nisu pristizali, a svi logoraši su opljačkani. U listopadu 1941. započele su masovne likvidacije logoraša. U to isto vrijeme, zbog neprestane kiše, voda je došla do baraka te je započelo preseljenje logoraša u „Jasenovac“ III. Tamo je stiglo samo pola logoraša, oko 1500, dok su ostali ubijeni prije puta ili ostavljeni da umru od gladi i zime.²⁴⁴ O putu do središnjeg logora svjedočio je preživjeli logoraš Leon Koen: „Prebacivanje prve grupe do Ciglane trajalo je oko tri sata. Iz ove grupe je u toku preseljavanja nastradalo oko sto zatočenika koji su bili premlaćivani, ili su se smrznili i utopili u poplavi. Druga grupa je prošla još gore. Išli su po mraku, a vrijeme je bilo još hladnije“.²⁴⁵ Točan broj ubijenih u ova dva logora ne može se utvrditi.

Preseljenjem i osnivanjem „Jasenovca“ III rukovodio je Maks Luburić koji je od srpnja bio zapovjednik svih ustaških logora.²⁴⁶ Svaki logor imao je svog zapovjednika, ali je Luburić hijerarhijski bio iznad svih njih te su oni morali slušati njegove naredbe. U listopadu iste godine osnovano je i Zapovjedništvo sabirnih i radnih logora koje je povezivalo logor u Jasenovcu i Ustašku nadzornu službu, a nalazilo se u kući Ozrena Bačića. Ukinuto je 1943. godine.²⁴⁷ Središnji logor „Jasenovac“ III, odnosno „Ciglana“, djelovao je sve do raspada NDH. Logor je u početku bio ograđen samo bodljikavom žicom, a logoraši su kasnije gradili zid koji je logor okruživao s tri strane i bio visok 3 metra. Na južnoj strani logora gdje se nije nalazio zid, Sava je predstavljala prirodnu prepreku.²⁴⁸ Prema iskazima Ljube Miloša, Luburić je naredio da u logoru uvijek bude oko 3000 ljudi, ali je u nekim slučajevima u logoru bilo i do 5000. Nakon prvih dopremljenih logoraša iz „Jasenovca“ I i II počeli su stizati uhićeni iz svih dijelova NDH, a među njima su bili muškarci, žene i djeca (među

²⁴³D. Sindik, *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, str. 32. – 33.

²⁴⁴I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 312.

²⁴⁵D. Sindik, *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, str. 141.

²⁴⁶Spomen-područje Jasenovac, Logor III Ciglana Jasenovac

(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5366>, posljednji posjet 30. kolovoza 2017.)

²⁴⁷N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 39.

²⁴⁸M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 88. – 89.

kojima je najviše bilo Srba), Židovi, muslimani, Romi, komunisti, partizani, domobranci, dezerteri, kažnjeni ustaše, prostitutke te kriminalci, što znači da su zatvarane sve skupine ljudi bez obzira na nacionalnost ili religiju.

Uz fizička, vršena su i psihička zlostavlja tijekom samog puta prema logoru gdje su ustaše tjerali uhićene da pjevaju ili bi ih u suprotnome tukli. O tome je svjedočio preživjeli logoraš Albert Maestro: „Jednog dana čuo sam pjevanje neke veće kolone, koja je išla cestom iz sela prema logoru. Vidio sam da je ta kolona pod jakom stražom, ali me je zbunilo što ta kolona pjeva isključivo srpske pjesme i srpsku himnu. Kad su se približili, vidio sam o čemu se radi. Ustaše su tjerali seljake da pjevaju, udarali ih kundacima psujući im srpske majke“.²⁴⁹ Likvidacija „viška“ vršila se neprestano kako su dolazili novi transporti. Luburić je, po njemačkom uzoru, logor zamislio za dvije svrhe, radnu službu za ratne potrebe te mjesto za likvidaciju „nepoćudnih“.²⁵⁰ Zbog toga su postojala dva zapovjednika u središnjem logoru, zapovjednik logora i zapovjednik radne službe. Logor je imao snažno osiguranje koje ga je branilo i izvana i iznutra. Na ulazu se nalazila sigurnosna služba koja je pratila svaki ulazak i izlazak i vršila nadzor nad logorom po danu i po noći, a postojala je straža za nadzor logoraša tijekom obavljanja poslova izvan logora.²⁵¹ „Jasenovac“ III bio kompleks različitih zgrada i građevina koje su uključivale stražarnicu i upraviteljstvo na glavnom ulazu, skladišta i zgradu paketarnice gdje su pristizali paketi, različite industrijske zgrade za izradu željeznih predmeta, Tunel (odvojak pruge iz Jasenovca), blagovaonicu za ustaše, kuhinju i mnoge druge. Prve radove koje su logoraši obavljali bilo je dovršenje samog logora u što je ulazilo pletenje bodljikave žice te izgradnja zida oko logora. Postojalo je više radnih grupa unutar logora, a neke od njih su radna grupa I „Lančara“ u kojoj se proizvodilo oružje, radna grupa II „Ciglana“ za proizvodnju cigle i opeke, radna grupa V za vanjske poslove koja je izgradila nasip oko logora te radna grupa „Električna centrala“ za opskrbljivanje logora strujom. Svaka od grupa imala je oko 150 radnika. U nekim grupama poput „Lančare“ ili „Ciglane“ nije bilo čistih ubojstava, a svi stariji i nemoćni logoraši slani su u posebni dio logora pod nazivom Logor III C u kojemu su svi logoraši ubijeni krajem 1942. godine.²⁵²

Prvi masovni zločin dogodio se na Božić 1941. kada je Luburić starijim i nemoćnim zatvorenicima rekao da će biti zbrinuti u Đakovu, nakon čega ih se oko 500 otišlo prijaviti za transport. Svi oni su tada ubijeni.²⁵³ Kasnije su „Zvonara“ i „Gradina“ postala mjesta

²⁴⁹D. Sindik, *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, str. 126.

²⁵⁰I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 312.

²⁵¹N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 40.

²⁵²Isto, str. 51. – 54.

²⁵³I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 316.

masovnih likvidacija. „Zvonara“ je bilo malo spremište unutar logora u koje su ustaše zatvarali logoraše da umru od gladi, a „Gradina“ je mjesto izvan logora gdje se logoraše prevozilo, ubijalo i mučilo te bacalo u jame. Jedan dio Roma koje su ustaše pošteđjeli radili su kao grobari ili krvnici u „Gradini“, ali i njih su 1945. ubili da ne bi bilo svjedoka. Masovne likvidacije odvijale su se i u selu Uštice gdje se nalazio „ciganski logor“ u kojemu su se vršile likvidacije. Na mjestima likvidacija u Gradini pronađeno je sveukupno 127 masovnih grobnica, a kod sela Uštice 21. Logoraši su prvo goli morali skočiti u iskopane jame gdje bi ih se ubilo udarcima u glavu ili rezanjem grkljana.²⁵⁴ Zima 1941./1942. bila je za logoraše najgora. Voda je bila smrznuta te se logoraši nisu mogli kupati što je dovelo do razvoja zaraznih bolesti. U to vrijeme logoraši su gradili nasip na Savi te je od teškog rada dnevno umiralo na desetine logoraša.²⁵⁵ Od svibnja 1942. započeo je masovni progon Roma, a najviše ih je stradalo u „Gradini“. Spasili su se samo islamski Romi te mladi Romi koje su Nijemci odabrali za rad u Njemačkoj. Krajem 1942. izbila je i epidemija pjegavog tifusa kao posljedica teškog rada, loših životnih uvjeta i nedovoljno hrane. Odnos prema logorašima mijenjao se s vremena na vrijeme, ovisno o raspoloženju i zapovjednicima. U sjećanjima Ada Kabilja, preživjeli logoraš o odlasku na rad navodi: „Ako je ustaša od Dervente, ili ako je ustaša Hercegovac, onda smo znali da će taj dan biti i batina i mrtvih, da se pola neće vratiti itd. Medjutim, ako bi ustaša bio Zagorac, eh onda smo znali da će tog dana biti bolje“.²⁵⁶ U logoru je 1943. nastupilo mirnije razdoblje kada su bile dozvoljene i mise i utakmice, a u tome vremenu nekoliko logoraša uspjelo je i pobjeći. U kolovozu se dogodio prvi organizirani bijeg u kojemu je pobjeglo 25 logoraša koji su izvan logora radili na krčenju šume, a u akciji su sudjelovali partizani i upravitelj ustaške bolnice dr. Marin Jurčević. Zbog tog bijega, ustaše su se osvećivale ostalim logorašima fizičkim zlostavljanjem. U vrijeme kada se Luburić nalazi u pritvoru krajem 1942. i početkom 1943. nije bilo masovnih likvidacija u logoru. Preživjeli logoraši su svjedočili o tome kako su se vremena i tretman u logoru mijenjali te je bilo vremena kada situacija nije bila toliko loša. Prema sjećanjima Ada Kabilja bilo je: „momenata kada je izgledalo da će se to sve preživjeti, da će biti dobro. Imali smo i hrane, čak smo neko vrijeme imali i neke priredbe, igrali smo i utakmice“.²⁵⁷ Prije nego je poslan u pritvor, Luburić je uklonio neke od tragova zločina te je spalio dio arhive, likvidirao grobare i Logor

²⁵⁴Spomen-područje Jasenovac, *Donja Gradina*

(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5959>, posljednji posjet, 30. kolovoza 2017.)

M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 91. – 92.

²⁵⁵I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 317.

²⁵⁶D. Sindik, *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, str. 257.

²⁵⁷Isto, str. 256.

III C, posebni logor unutar Ciglane u koji su smješteni oni odmah osuđeni na smrt.²⁵⁸ Likvidacije ponovno započinju početkom 1944. kada se Luburić vraća.²⁵⁹ U logoru Ciglana iste godine otkriven je i pokušaj oslobođenja logora te su nakon istrage prijekog suda vješanjem kažnjeni svi sudionici. Među njima se nalazio i spomenuti doktor Jurčević koji je zajedno s ženom i djetetom obješen pred svim logorašima.²⁶⁰

Od početka 1945., većina transporta koji su namijenjeni za logor „Jasenovac“ uopće više ne dolaze u same logore već idu odmah na likvidaciju. U travnju je započelo gašenje logora u Lepoglavi te je, uz logoraše iz ostalih logora, u „Jasenovac“ transportirano oko 1600 ljudi koji su odmah poslani na likvidaciju. U veljači je oko 700 logoraša poslano na rad u Njemačku, ali njih su sovjetske trupe oslobodile te su oni vraćeni svojim kućama. Nakon toga, u logoru „Ciglana“ ostalo je oko 1200 logoraša i 700 logorašica. Bombardiranje logora od strane saveznika započelo je u ožujku te su uništeni skoro svi industrijski pogoni zbog čega je u svim jasenovačkim logorima obustavljen rad. U travnju je Luburić zapovjedio likvidaciju svih preostalih logoraša, rušenje i spaljivanje samog logora te paljenje leševa u „Gradini“. Povlačenje iz logora započelo je 19. travnja zajedno s posljednjim likvidacijama. Tako su 21. travnja ubijene sve preostale logorašice glavnog jasenovačkog logora.²⁶¹ Ostali logoraši su, zbog straha od likvidacije, dogovorili proboj iz logora za iduće jutro, 22. travnja. U probouju je sudjelovalo oko 600 logoraša koji su u deset ujutro počeli juriti prema logorskim vratima. Većina ih je poginula od metaka i bombi dok su bježali prema izlazu. Sam proboj preživjelo je oko 80 logoraša, a ako se tom broju dodaju preživjeli iz medicinskog osoblja, 11 koji su pobjegli iz radne grupe "Kožara"²⁶², troje logoraša koji su se u logoru sakrili te dvoje koji su uspjeli preplivati Savu, dobije se broj od oko 120 logoraša koji su u posljednjim danima uspjeli preživjeti jasenovački logor.²⁶³ Neki logoraši spašeni su i tijekom postojanja logora, poput 170 logoraša koji su amnestirani povodom Pavelićevog rođendana 1944.godine.²⁶⁴ U probouju nije sudjelovalo oko 470 bolesnih i starih logoraša koji su ubijeni vjerojatno istog dana pri povlačenju iz logora. Luburićeva naredba izvršena je 1. svibnja te je prilikom povlačenja ustaša cijeli logor, zajedno s arhivima i okolnim selima i naseljima, spaljen i

²⁵⁸I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 325.

²⁵⁹N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 79. – 82.

²⁶⁰N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 84.

²⁶¹Svjedoci navode različite brojke ubijenih žena-a kreću se od oko 700 do oko 900.

²⁶²Proboj se dogodio i u radnoj grupi Kožara, a od 167 logoraša, spasilo se samo 11.

²⁶³Goldstein navodi oko 120 logoraša i 7-8 logorašica. Mataušić je uspoređivanjem popisa došla do brojke od 117 preživjelih. Na mrežnoj stranici Spomen-područja Jasenovac navodi se da su proboj preživjela 92 logoraša. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 336.

N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 92.

²⁶⁴I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 329.

miniran. Sa sobom su povelili nekoliko logoraša koji su radili u ambulanti i mehaničarskoj radionici. U posljednja dva mjeseca je, prema popisu Žrtava rata iz 1964. godine, ubijeno, umrlo i nestalo 3279 ljudi u logorima „Jasenovac“ i „Stara Gradiška“.²⁶⁵

Logor „Stara Gradiška“, iako je bio dijelom jasenovačkog kompleksa, uglavnom je bio samostalan. Nalazio se 38 kilometara nizvodno od Jasenovca, na lijevoj obali Save.²⁶⁶ Zakonskom odredbom o ukidanju Kaznionice i zavoda za prisilni rad u Staroj Gradiški ona je pretvorena u koncentracijski logor.²⁶⁷ Ovaj logor specifičan je po tome što su u njemu boravili većinom politički zatvorenici, uglavnom komunisti među kojima je bilo puno Hrvata. Logor je prvo zamišljen kao „hrvatski logor“ u kojemu bi bili zatvarani uglavnom Hrvati, ali se to nije ostvarilo jer nakon vrlo kratkog vremena postojanja logora, nacionalnost nije predstavljala kriterij dovođenja u logor te su zatvarani svi. Uz komuniste su u logoru boravile većinom žene i djeca. Ženski dio logora nalazio se u tzv. „Kuli“ koja je bila odijeljena od glavnog logora i ograđena velikim zidom. Prvi zapovjednik logora bio je Ivan Rako. Logor je bio ograđen visokim zidom te je imao visoku promatračnicu za stražu. U logoru se nalazilo oko 50 manjih radionica poput keramičke, stolarske, krojačke te električne centrale. Puno logoraša i logorašica (većinom Srba), a i cijelih obitelji, poslano je na zahtjev njemačke vlade, na prisilni rad u Njemačku. Tako je puno majki odvojeno od djece koja su ili umirala od bolesti i nedostatka hrane ili usvojena od drugih obitelji. U jesen 1942. godine započelo je „čišćenje“ logora pod zapovjedništvom Miroslava Filipovića-Majstorovića te je oko 1000 djece i žena u roku od par dana likvidirano. Na likvidaciju se logoraše vodilo u šume ili ih se bacalo u Savu, ali i unutar samog logora gdje su kasnije pronađene jame s tijelima žrtava. Unutar logora bila je poznata zloglasna ustaška bolnica koju su logoraši zvali „Hotel Gagro“. Dobila je ime po ustaši Nikoli Gagro koji je u podrumu zgrade provodio mučenja i ispitivanja logoraša, ili bi ostavio po 30 ljudi da umru od gladi i žeđi.²⁶⁸

I u ovome logoru se znao dogoditi poneki uspješan bijeg nakon čega bi uslijedila osveta nad ostalim logorašima. Tako je na Božić 1942. ubijeno 60 zatočenika koji su radili na poljskim radovima kao odmazda za bijeg trojice.²⁶⁹ Kasnije su započele i razmjene logoraša između glavnog jasenovačkog logora te „Stare Gradiške“ pri čemu su Hrvati slani u

²⁶⁵N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 89.

²⁶⁶Davor Kovačić, „Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava“, *Radovi : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. 34. – 35. – 36., br. 1, Zagreb, 2004., str. 229.

²⁶⁷Isto, str. 99.

²⁶⁸N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 102.

²⁶⁹Isto, str. 110-111.

„Gradišku“, a Srbi i Židovi u „Ciglanu“. Stanje u logoru mijenja se 1944. kada je Narodnooslobodilačka vojska počela ugrožavati okolna njemačka uporišta. Tada „Stara Gradiška“ postaje važna obrambena točka, a logoraši postaju nepotrebni višak. Započela je likvidacija i muškaraca i žene i djece. Polovica logoraša prebačena je u logor u Lepoglavi, a nekoliko stotina u „Jasenovac“ III u rujnu 1944.²⁷⁰ U logoru je ostalo oko 200 ljudi potrebnih za održavanje i poslove u radionicama te su oni likvidirani prilikom povlačenja iz logora u travnju 1945. Preživjela je grupa od 10 logoraša. Logor u Staroj Gradišci poznat je i po tome što je u njemu ubijen veliki broj djece. Za djecu zarobljenih roditelja ustaške vlasti nisu brinule te su oni smješteni u logore gdje nisu dobivali hranu zbog čega su bili podložni različitim bolestima od kojih su i umirali. Peršen navodi kako je iz „Stare Gradiške“ živo izašlo oko 3500 djece, a bilo ih je oko 10000.²⁷¹ Ante Vrban, zapovjednik logora na Pagu, muškog logora u Jasenovcu i član uprave logora „Stare Gradiška“²⁷², na suđenju je priznao da su djeca u logoru ubijana plinom ciklonom.²⁷³ Slaba djeca su ubijena, a ostala su udomljena ili poslana u druge logore, uglavnom u Sisku i Jastrebarskom. Neka od djece završila su u bolnici u Zagrebu, a neka u dječjim domovima po Zagrebu. Dječje žrtve broje se u tisućama.²⁷⁴ O odnosu ustaša prema djeci u logoru svjedoči i preživjela logorašica Ruža Rubčić: „Djece je bilo toliko da ih ustaše nisu mogli sve smjestiti u nastambe. Stoga su, da „spriječe zarazu tifusa“, odlučili da od bolesti i gladi iznemoglu djecu izdvoje i-uguše cijanidom. Grupa logorašica, koje nisu znale što ustaše smjeraju, morala je nositi klonulu djecu, koja su ležala na goloj zemlji pod vedrim nebom, u neke omanje sobe. Dobile su nalog da dobo zatvore vrata“²⁷⁵.

Broj žrtava jasenovačkih logora ni do danas nije točno određen te se sve brojke navode kao približne procjene. Te procjene donošene su na temelju različitih izvora. Među njih spadaju sami dokumenti NDH i zapovjedništava logora koji su nepotpuni zbog toga što nisu vođene evidencije o ubijenima, već samo o dijelu interniranih osoba. Ljubo Miloš na suđenju je naveo kako se veći dio logoraša koji bi stizali u logore uopće nije uvodio u kartoteku, već su odmah

²⁷⁰Oko 400 Srba ubijeno je 22. rujna, a idući dan oko 350.

N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 113.

²⁷¹Prema izjavama Dragice Habazin, sestre Crvenog križa koja je sudjelovala u spašavanju djece u više logora. M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 107.

²⁷²Z. Dizdar – M. Grčić – S. Ravlić – D. Stuparić, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, str. 421.

²⁷³M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 105.

²⁷⁴Samo je u logoru u Sisku bilo oko 7000 djece, ali se točan broj umrlih ne može utvrditi. Kreće se od 2000 do 5000.

M. Peršen, *Ustaški logori*, str. 106.

²⁷⁵Isto, str. 101. – 102.

išli na likvidaciju.²⁷⁶ One kartoteke koje su postojale u puno slučajeva su zajedno s ostatkom dokaza i svjedoka zločina spaljene i uništene.²⁷⁷ Osim dokumenata, za procjene se koriste i svjedočanstva ustaša kojima je nakon raspada NDH suđeno, poput Ljube Miloša i Ante Vrbana. U obzir se uzimaju i procjene preživjelih logoraša, ali tu je većinom riječ o osobnim procjenama koje ne mogu biti korištene kao glavni dokazi. Istraživanja i iskapanja na mjestu nekadašnjih logora provodila je Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u svibnju 1946. Realne procjene žrtava jasenovačkih logora kreću se od 60 000 do 100 000. Popis Žrtava rata izrađen je 1964. godine, a prema njemu je od 1941. do 1945. u „Jasenovcu“ ubijeno 49 602 logoraša, a u logoru „Stara Gradiška“ živote je izgubilo 9586 osoba.²⁷⁸ Muzej genocida u Beogradu izradio je poimenični popis, a na njemu se nalazi 78163 žrtava.²⁷⁹ Dr. Vladimir Žerjavić navodi broj od oko 83 000 žrtava, dok dr. Bogoljub Kočović navodi da je stradalo oko 70 000 ljudi.²⁸⁰ Na mrežnoj stranici Spomen-područja Jasenovac nalazi se broj od 83 145 stradalih.²⁸¹

Tijekom cijelog vremena postojanja jasenovačkih logora bilo je ljudi koji su, ugrožavajući svoj život, na svakakve načine pomagali logorašima. Bilo kakvo pomaganje logorašima kažnjavalo se smrću. Vladimir Carin, preživjeli logoraš, svjedočio je o tome kako su ga od gladi u nekoliko navrata spašavali seljaci iz okolnih sela, još dok i njih nisu zatvorili u logore.²⁸² Svojim radom u spašavanju djece isticala se Diana Budisavljević, rođena Austrijanka, koja je pomagala u hrani i lijekovima logorašima te organizirala akciju za udomljavanje djece logoraša.²⁸³ Na stranicama Spomen-područja Jasenovac nalaze se imena „jasenovačkih pravедnika“ Jelene i Vinka Šrumfa, Marije Lončarević i Stjepana Risovića koji su svi ubijeni u logorima zbog pomaganja logorašima.²⁸⁴ Bilo je i ustaša koji su se korektno ponašali prema logorašima te im pokušavali pomoći ili spasiti život kada je to bilo moguće, samo što se u poslijeratnoj literaturi o tome nije smjelo pisati. Jedan od primjera je ustaški

²⁷⁶Isto, str. 56. – 57.

²⁷⁷N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 78.

²⁷⁸D. Kovačić, „Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava”, str. 240.

²⁷⁹F. Škiljan, „Logorski sustav Jasenovac – kontroverzje“, str. 125.

²⁸⁰Vladimir Žerjavić, *Opsesije i Megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Globus, Zagreb, 1992., str. 74.

²⁸¹Među stradalima ima najviše žrtava srpske nacionalnosti, a po broju slijede Romi i Hrvati.

Spomen-područje Jasenovac, *Poimenični popis žrtava KLC Jasenovac 1941. – 1945.*

(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>, posljednji posjet 29. kolovoza 2017.)

²⁸²I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 308.

²⁸³N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 108.

²⁸⁴Spomen-područje Jasenovac, *Jasenovački pravедnici*

(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5908>, posljednji posjet 1. rujna 2017.)

poručnik Nemet koji je svojim intervencijama po nekoliko puta spašavao logoraše od smrti, a ubijen je od ustaša 1944.²⁸⁵

Na mjestima gdje su bili jasenovački logori i mučilišta, podignuto je nekoliko spomenika i spomen-ploča. Na prostoru logora „Krapje“ obilježene su tri masovne grobnice i podignut spomenik arhitekta Ninoslava Jankovića. Na zgradi „Kožare“ postavljena je spomen-ploča, a u selu Mlaka podignut spomenik u čast ubijenih logoraša i mještana sela. U središtu mjesta Jasenovac podignut je spomenik „Majka i dijete“ akademskog kipara Stanka Jančića. U Uštici je podignuta spomen-ploča na romskom groblju, a u Gradini uređeno devet grobnih polja. Glavni spomenik jasenovačkim žrtvama je „Cvijet“ arhitekta Bogdana Bogdanovića koji je „znak večitog obnavljanja“ prema riječima autora. Spomenik je svečano otkriven 1966. godine. Na mjestima gdje su se nalazili logorski objekti napravljeni su humci, a na mjestima masovnih ubojstava napravljena su udubljenja.²⁸⁶

9. Poslijeratno utvrđivanje zločina i broja žrtava

Odluku o osnivanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača donijelo je Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije u studenome 1943. godine. Glavni cilj Komisije trebao je biti pronalaženje zločinaca i njihovo kažnjavanje tako da se samo popisivanje žrtava rata nalazilo u drugom planu. Tijekom iduće godine Komisija je osnovana, donesena je odluka o „obrazovanju državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“ te su imenovani članovi. Osnovano je šest zemaljskih komisija, jedna pokrajinska (za Vojvodinu) i dvije oblasne (Kosmet i Sandžak), a osnivane su i komisije na nižim razinama, ovisno o količini posla kojeg je trebalo obaviti. Određeno je kako sva državna tijela moraju pomagati Komisiji u njenom radu, a ona je direktno odgovarala Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, odnosno Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije.²⁸⁷ Rad Državne komisije započeo je odmah nakon završetka rata te je ona svoje istraživanje vršila od sredine 1945. do sredine 1946. godine. Ukidanje zemaljskih komisija dovršeno je do kraja 1947., a Državna komisija ukinuta je u travnju 1948.

²⁸⁵Nemet je navodno ubijen jer nije dovoljno vjerovao u njemačku pobjedu u ratu, a po nekim drugim verzijama sam se objesio u Jasenovcu.

D. Kovačić, “Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava”, str. 239.

²⁸⁶F. Škiljan, „Logorski sustav Jasenovac – kontroverze“, str. 123.

²⁸⁷Martina Grahek Ravančić, “Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje”, *Historijski zbornik*, god. 66., br. 1, Zagreb, 2015., str. 151. – 152.

Josip Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1998., str. 17.

Komisija je imala vrlo malo vremena da provede istraživački dio, a jedan od glavnih razloga za to je bila potreba da se na mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine iznese broj od 1,7 milijuna gubitaka života na području Jugoslavije. Cilj ovakvog poteza bilo je traženje reparacija od Njemačke za izgubljene živote u ratu. Tito je u svibnju 1945. u svom govoru u Ljubljani izjavio kako je Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu izgubila 1,7 milijuna života. Iza te brojke nisu stajala nikakva istraživanja i zbog toga je Komisija imala cilj dokazivanja te brojke kako bi se ona predstavila na Konferenciji u Parizu.²⁸⁸ Međunarodna reparacijska komisija rješavala je pitanja ratnih odšteta pa je zbog toga bilo potrebno utvrditi i broj ratnih žrtava. Komisija je prikupljala podatke i dokaze (svjedočanstva, osobne dokumente, fotografije, tisak, dokumente) kako bi ustanovila postojanje zločina s ciljem kažnjavanja izvršitelja.²⁸⁹

Zemaljska komisija Hrvatske vršila je iskapanja masovnih grobnica u i pored koncentracijskih logora, iskopavajući tijela i određujući način na koji su ljudi u njima ubijeni. Vršile su se procjene žrtava pojedinih logora, a popisi žrtava objavljeni su tek u kasnijim godinama. Na taj način se dolazilo do informacija o žrtvama, a na koncu i do poimeničnog popisa. Svaka općinska komisija (bilo ih je 1210 sveukupno) morala je objaviti narodu kako je dužnost i pravo svakog građanina prijaviti zločin.²⁹⁰ Tako su pojedinačne komisije prikupile više od 900 000 prijava o zločinima i saslušale oko 550 000 svjedoka. Komisije su utvrdile da je bilo oko 65 000 ratnih zločinaca, izdajnika i narodnih neprijatelja. Komisija je od Međunarodne komisije u Londonu tražila da u popis zločinaca bude uvršteno oko 5000 ljudi, a odobreno je oko 2700 takvih zahtjeva.²⁹¹ Jedan dio građe se objavljivao, a organizirane su i izložbe fotografija i dokumenata u više gradova. Predstavници Komisije sudjelovali su u svim međunarodnim stručnim raspravama o zločinima i međunarodnom ratnom pravu. Komisija je izdavala *Saopštenja* u kojima su se navodili zločini, metode ubijanja, imena zločinaca, opisi događaja, broj žrtava i svjedoci. Komisija se bavila i logorima u NDH, a u središtu pozornosti nalazio se logor sustav „Jasenovac“. Tako je 1946. Komisija objavila knjigu *Zločini u logoru Jasenovac* u kojoj je opisan izgled jasenovačkog kompleksa, tretman prema logorašima te opisi zločina, a time i broj jasenovačkih žrtava.²⁹² U knjizi se navodi kako je u jasenovačkim logorima stradalo oko 500 000 do 600 000 ljudi, a za dokaze

²⁸⁸V. Žerjavić, *Opsesije i Megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, str. 15.

²⁸⁹M. Grahek Ravančić, „Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje”, str. 156.

²⁹⁰Isto, str. 157.

²⁹¹J. Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, str. 21.

²⁹²F. Škiljan, „Logorski sustav Jasenovac – kontroverze“, str. 121.

te izjave navode se svjedočanstva preživjelih, uviđaji samih logora, fotografije i zaključci Anketne komisije. Svjedoci su tada iznosili izrazito velike brojeve ubijenih u logoru, bez ikakvih dokaza. Jovan Živković naveo je podatak od preko milijun ubijenih, a Mihajlo Marić od čak 1,4 milijuna ljudi ubijeno u „Jasenovcu“.²⁹³ Državna komisija uputila je Izvještaj o broju žrtava Logora Jasenovac Nurnberškom vojnom sudu u prosincu 1945. u kojemu se navodi kako je do kraja 1943. u jasenovačkim logorima ubijeno najmanje 600 000 osoba. Ova preuveličana brojka bila je poticaj mnogim autorima da bez dokaza iznose još veće brojeve stradalih u Jasenovcu. Ova brojka nikako se nije mogla dokazati te je bila u velikoj suprotnosti s kasnijim pokušajima da se odredi koliko je ljudi i gdje u NDH stradalo. Zemaljske i pokrajinske komisije su uz utvrđivanje zločinaca imale zadatak i „dokazivanja“ navedenog broja ubijenih, ali to nije uspjelo. Prema popisu Žrtava rata iz 1946. godine na području Narodne Republike Hrvatske pronađena su imena za 138 984 žrtve rata. Čak i kad se dodaju žrtve s područja Bosne i Hercegovine kojih je prema popisu bilo 174 084 i ako se dodaju sudionici Narodnooslobodilačkog pokreta koji u popis nisu uvršteni, nikako se ne može doći do 600 000 ubijenih u jasenovačkim logorima i do skoro 2 milijuna ljudskih gubitaka na području cijele Jugoslavije.²⁹⁴ Kako nisu uspjeli dokazati brojke koje su se iznosile u javnosti, ovaj popis nikada nije izašao u javnost, a Žerjavić navodi kako su dokumenti sređeni jedino u Arhivu Hrvatske.²⁹⁵

Izrađen je i drugi popis 1950. godine, ali o njemu ima jako malo podataka te se autori kasnije nisu bavili njegovom analizom. Poimeničnim popisom došlo se do 156 226 žrtava za područje Hrvatske, a u njega su bile uključene samo žrtve na strani partizana. Možda se razlog takvog poteza krije u izjavi M. Bulajića prema kojemu žrtve na strani okupatora ustvari nisu žrtve rata.²⁹⁶ Zbog takvih stavova koji su se u javnosti forsirali i nemogućnosti da se dokaže 600 000 jasenovačkih žrtava, ovi popisi nisu objavljivani i nisu korišteni kako bi se utvrdio stvarni broj žrtava rata. Treći popis učinjen je 1964. godine kako bi se odredio iznos ratnih reparacija. Na popisu je radio Savezni zavod Jugoslavije za statistiku u Beogradu, a u njega su uključene osobe koje su izgubile život na strani Narodnooslobodilačke borbe ili kao žrtve terora Nijemaca i njihovih saveznika (uključujući ustaše, četnike i nedićevce). U popis opet nisu uključene osobe koje su bile na višim dužnostima u NDH, a koje su se od ustaša kasnije odmaknule. Popisom nisu obuhvaćeni svi stradali u logorima, a za koje se pouzdano zna gdje

²⁹³Isto, str. 40. – 41.

²⁹⁴J. Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, str. 51.

²⁹⁵Analiza popisa za područje Narodne Republike Hrvatske nalazi u Hrvatskom Državom Arhivu.

N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 119.

²⁹⁶V. Žerjavić, *Opsesije i Megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, str. 53.

su ubijeni. Za brojne navedene nema nikakvog osobnog podatka, nekima je nacionalnost izostavljena te su svrstani u skupinu nacionalno neidentificiranih, iako su bili uglavnom Hrvati, a u popis su uvršteni i Židovi koji su iz ustaških logora preseljeni u njemačke.²⁹⁷ Popis žrtava sastavljen je po kotarevima, gradovima i selima cijele Jugoslavije. Opsežnim radom došlo se do brojke od 597 323 žrtava na području cijele Jugoslavije, što je za vlasti bilo razočaravajuće jer nije dokazalo tvrdnju od 1,7 milijuna ratnih žrtava.²⁹⁸ I ovaj popis je držan u tajnosti, a u njegovom izvještaju je naglašeno kako je u popisu obuhvaćeno samo 56 do 59% svih žrtava.²⁹⁹ Popis nije bio dostupan istraživačima sve do 1992. godine, a svi materijali pohranjeni su u Arhivu Jugoslavije u Beogradu.

10. Pobijanje „jasenovačkih mitova“

Odmah nakon raspada NDH započela je politizacija i manipuliranje žrtvama Drugog svjetskog rata na području svih bivših jugoslavenskih država. Autori koji su započeli istraživanja i prikupljali dokumente o NDH, pa samim time i popisivali žrtve po pojedinim područjima, stalno su se držali mita o 1,7 milijuna izgubljenih života na području cijele Jugoslavije te mitu od čak preko milijun samo jasenovačkih žrtava. Uz to što je samo izračunavanje gubitaka života otežano činjenicom da je posljednji popis stanovništva prije rata izrađen 1931., a prvi nakon rata tek 1948. godine, politički ciljevi traženja reparacija uz nacionalističke tendencije srpskih povjesničara onemogućili su kvalitetno istraživanje kojim bi se utvrdio realni broj žrtava rata.³⁰⁰ U javnost se, zbog službene državne politike, nije smjelo izlaziti s realnim brojevima. Student druge godine matematike na radu u Saveznom zavodu za statistiku u Beogradu Vladeta Vučković dobio je zadatak da za dva tjedna izračuna gubitke stanovništva s uputom da broj bude značajan i znanstveno potvrđen. Zadatak je dobio od direktora Dolfe Vogelnika i njegovog pomoćnika Alojza Debevca.³⁰¹ Žerjavić tvrdi kako su posao prenijeli na neiskusnog studenta jer nisu htjeli snositi odgovornost za brojke koje su unaprijed određene i samim tim, netočne.³⁰² Vučković je došao do brojke od 1,7 milijuna koja je predstavljala sveukupne demografske gubitke, a ne samo žrtve rata. Tako su demografski

²⁹⁷D. Kovačić, “Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava”, str. 238. - 239.

²⁹⁸Isto, str. 236. – 237.

²⁹⁹N. Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, str. 120.

³⁰⁰Treba napomenuti kako je uvećavanje broja žrtava u prvim poslijeratnim godinama dolazilo sa svih strana. Tako je hrvatska politička emigracija broj bleiburških žrtava povećavala na pola milijuna.

³⁰¹J. Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, str. 77.

³⁰²V. Žerjavić, *Opsesije i Megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, str. 17.

gubitci, u koje ulaze i nerođena djeca i izbjeglice,³⁰³ pretvoreni u žrtve rata. O ovim je istraživanjima javnost saznala tek 1985. godine kada je sam Vučković izašao u javnost s informacijama i rekao da je on pod tom brojkom podrazumijevao demografske gubitke, a ne čiste žrtve rata. Nakon što je napravljen prvi poslijeratni popis stanovništva 1948., vodeći jugoslavenski demografi Ivo Lah i Dolfe Vogelnic započeli su javne rasprave o demografskim gubicima Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu. Lah je 1951. objavio članak *Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije* s pregledom demografskih metoda izračunavanja gubitaka i same gubitke koji su prema njemu 1945. iznosili 1 990 000. Vogelnic mu je odgovorio 1952. godine tekstem *Demografski gubitci Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu* kojemu kritizira Lahove metode i navodi minimalni demografski gubitak od 2 900 000, a najvjerojatniji od 3 250 000 od čega 1 800 000 odlazi na žrtve rata. Lah mu je novim člankom³⁰⁴ odgovorio na ove enormne procjene naglašavajući kako se ne može odrediti točan broj demografskih gubitaka jer bi to značilo da se moraju prebrojati djeca koja nisu rođena i djeca koja bi umrla u određenom periodu da su rođena. Navodi i kako Vogelnic u svojim izračunavanjima koristi previsok godišnji priraštaj stanovništva od 2,13 % kakav Jugoslavija nikada nije imala.³⁰⁵

Potaknuti takvim visokim procjenama i službenom politikom tadašnje države, brojni autori koji su se bavili istraživanjem i sakupljanjem izvora iz NDH, slijepo su ostajali pri takvim procjenama, iako ih ni sami nisu mogli dokazati. Oni su se fokusirali samo na srpske žrtve, ignorirajući Rome, Židove i Hrvate, kako bi dokazali da je samo u Jasenovcu ubijeno milijun Srba. Mnogi su htjeli pokazati genocidnu narav svih Hrvata, ignorirajući zločine koje je počinila Nedićeva vlada u Srbiji usko surađujući s Nijemcima. Htjelo se Srbe prikazati kao začetnike i predvodnike oslobodilačke borbe. Pisalo se kako Srbi u Srbiji nisu ubijali Židove, ponovno ignorirajući srpsku politiku antisemitizma predvođenu Srpskom pravoslavnom crkvom i službenom vladom.³⁰⁶ Među tim autorima ističu se Antun Miletić s knjigom *Koncentracioni logor Jasenovac* u kojemu se navodi oko 900 000 ubijenih samo u Jasenovcu, Radimir Bulatović s knjigom *Koncentracioni logor Jasenovac, s posebnim osvrtom na Donju Gradinu* prema kojemu je u Jasenovcu ubijeno 1 110 929 ljudi te Milan Bulajić s knjigom *Ustaški zločin genocida* u kojoj se autor drži Vogelnicovih procjena i 700 000 jasenovačkih

³⁰³U demografske gubitke ulaze smrti vojnih i civilnih osoba prouzročene ratnim prilikama, pad nataliteta za vrijeme rata i poslije (stanovnici koji zbog rata nisu mogli sudjelovati u reprodukciji stanovništva) te izbjeglice. J. Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, str. 100.

³⁰⁴Naziv članka je *Istinski gubitci Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*.

³⁰⁵J. Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, str. 79. – 89.

³⁰⁶Philip J. Cohen, *Tajni rat Srbije*, Ceres, Zagreb, 1997., str. 107.

žrtava. U knjigama se navode brojna svjedočanstva i dokumenti, pa čak i poimeniči popisi žrtava, ali niti jedan od njih nije uspio popisima dokazati te velike procjene. Vuk Drašković u predgovoru svog romana *Nož* navodi brojku od 800 000 jasenovačkih žrtava.³⁰⁷ Nisu se širili mitovi samo o brojkama, već i o samom životu u logoru. Tako se u knjizi Arhijerejskog sinoda prenose izjave Vojislava Prnjatovića o povlaštenom položaju Židova u ustaškim logorima: „Oni ljubomorno čuvaju da se Srbi ne uvuku na položaje, pa stoga stalno i vešto intrigiraju protiv Srba. Kako ustaše imaju više poverenja u Židove, to im intrigiranje i uspeva.“³⁰⁸ S hrvatske strane, pojedinci su umanjivali brojeve žrtava i ustaške zločine, jednako tako manipulirajući žrtvama u političke svrhe. Tako je Ivo Omrčanin tvrdio kako su sve cifre izmišljotine, da Židovi u NDH nisu stradavali, a da su Srbe ubijali Židovi.³⁰⁹

Razumijevanje ratnih žrtava i ubijenih u logoru danas se uvelike temelji na demografskom istraživanju Vladimira Žerjavića, hrvatskog ekonomista, objavljenog 1989. godine u knjizi *Gubitci stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, a 1992. i *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Žerjavić je vjerovao kako je preuveličavanje podataka jedna od glavnih problema Jugoslavije koji šteti njenim narodima i dovodi do raspada društva. U obje knjige se obračunava s navedenim autorima koji su brojke preuveličavali te navodi podatak od 2 022 000 demografskog gubitka za područje cijele Jugoslavije, od kojeg je stvarnih žrtava rata bilo 1 027 000 (947 000 u zemlji i ostatak u inozemstvu).³¹⁰ Prema tim podacima, više žrtava je ubijeno u naseljima (285 000) nego u logorima (216 000).³¹¹ Što se tiče NDH, demografski gubitci iznosili su 982 000, od čega se 623 000 odnosi na žrtve rata. U logorima NDH stradalo je 133 000 ljudi. Ratnim gubitcima u Jugoslaviji bavio se i Bogoljub Kočović, magistar ekonomije i doktor prava. Objavio je knjigu *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji* 1985. godine, a u njoj se navode demografski gubitci od 1 985 000, od kojih je 1 014 000 žrtava rata.³¹² Danas se procjene ovih dvaju autora smatraju najrealnijima.

Značajan za istraživanja jasenovačkih logora je Spomen-područje Jasenovac, osnovano 1. srpnja 1968. godine. Par dana kasnije otvoren je i Memorijalni muzej. Prvi i drugi muzejski postavi Spomen-područja odrađeni su nestručno te u njemu nisu bili prikazani originalni dokumenti, a za fotografije se nije moglo zasigurno tvrditi da su iz vremena NDH. O logoru

³⁰⁷F. Škiljan, „Logorski sustav Jasenovac – kontroverze“, str. 124.

³⁰⁸V. Žerjavić, *Opsesije i Megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, str. 46. – 47.

³⁰⁹Iz intervjua pod nazivom Amerika financira Goldsteina. Omrčanin je u vrijeme NDH radio u Ministarstvu vanjskih poslova.

V. Žerjavić, *Opsesije i Megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, str. 80.

³¹⁰Isto, str. 166.

³¹¹Isto, str. 214.

³¹²J. Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, str. 97.

su se pričale svakakve priče, od kanibalizma do kuhanja logoraša od kojih se pravio sapun. Prikazivani su filmovi prepuni krvavih scena i bez objektivne slike o životu u logoru. Sve osnovne škole su obavezno posjećivale Spomen-područje.³¹³ U sastav Spomen-područja 1983. godine ušli su svi lokaliteti jasenovačkih logora. Iskapanja i istraživanja su se odvijala i tijekom 60-ih i 70-ih godina, a građa se prikupljala i donacijama. Tijekom Domovinskog rata, u listopadu 1991. godine u Spomen-područje ušli su tenkovi Jugoslavenske narodne armije, muzej je devastiran, a teren miniran. Spomen-područje je ponovno otvoreno tek 1997. godine s tim da je područje Donje Gradine tada pripalo Bosni i Hercegovini te je tamo osnovano Spomen-područje Donja Gradina na čijim je panoima pisalo da je tu ubijeno 500 000 Srba. Sama građa Spomen-područja je 1991. godine odnesena u Bosnu i Hercegovinu, a nakon rata iz Bosne u Beograd. U međuvremenu je prikazivana u Banja Luci i u Washingtonu. Vraćena je u Jasenovac 2001. godine, ali samo 70% građe.³¹⁴ Danas uz Memorijalni muzej djeluje i Obrazovni centar, a djelatnost Spomen-područja obuhvaća prikupljanje, istraživanje, zaštitu i prezentaciju građe o jasenovačkim logorima.³¹⁵

³¹³F. Škiljan, „Logorski sustav Jasenovac – kontroverze“, str. 123. – 124.

³¹⁴Isto, str. 126.

³¹⁵Spomen-područje Jasenovac, *Spomen područje Jasenovac* (<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5021>, posljednji posjet 2. rujna 2017.)

11. Zaključak

Unatoč tome što je Nezavisna Država Hrvatska prestala postojati prije više od 70 godina, njeno postojanje i ustaški zločini su u hrvatskoj javnosti i dalje aktualni. Ustaški cilj „etnički čiste Hrvatske“ počeo se provoditi odmah nakon proglašenja nove države 10. travnja 1941. godine. Glavni neprijatelji bili su Srbi, Židovi, Romi i svi Hrvati koji se nisu slagali s ustaškim režimom. Po selima i gradovima odvijala su se masovna preseljenja Židova i Srba, uhićenja svih političkih neistomišljenika, pljačke, ubojstva i odvođenja u logore. Ustaše nisu imale točno razrađen plan kakvi bi logori trebali biti i kako postupati s uhićenima te su se planovi razrađivali putem. Od dvadesetak ustaških logora, skoro pola ih je otvoreno zbog toga što u ostalima nije bilo dovoljno mjesta za sve uhićene. Na samoj izgradnji logora radili su logoraši, a sve se uglavnom financiralo ukradenom imovinom logoraša te u slučaju Židova, iz sredstava židovskih općina diljem države. Židovske bogoštovne općine uzdržavale su logoraše u brojnim logorima (u Đakovu, Tenji, Jasenovcu, Loborgradu i ostalima) šaljući im hranu i higijenske potrepštine, odjeću i obuću. U nekim slučajevima paketi su stizali do logoraša, a u nekima su is ustaše uzimali za sebe pa prodavali. Vjekoslav Maks Luburić bio je glavi zapovjednik svih ustaških logora, poznat po svojoj okrutnosti, osobno je dolazio u logore i ubijao logoraše. Bio je okrutan i prema ustašama koji nisu slušali njegove naredbe, ali je unatoč tome ustaška samovolja predstavljala bitnu ulogu u samom funkcioniranju logora. Tamo gdje je straža bila blaža, logoraši su živjeli bolje, a tamo gdje su ustaše bili okrutni, likvidacije su se odvijale svakodnevno, uz brojna mučenja i izgladnjivanja. Većina logoraša ustaških logora prolazili su kroz više njih, uglavnom iz sabirno-radnih u koncentracijske gdje bi na kraju bili ubijeni. Ubijalo se na različite načine, teškim radom, izgladnjivanjem, vješanjem, vatrenim i hladnim oružjem. Logoraši koji su bili sposobni za rad obavljali su različite poslove, dok su svi stariji i nemoćni uglavnom odmah ubijeni. Točan broj ubijenih žrtava u ustaškim logorima vjerojatno se nikada neće ni moći utvrditi. Većina logoraša nije upisivana u kartoteke te su odmah odlazili na likvidacije, a jedan dio dokumenata ustaše su spalili prilikom povlačenja iz Hrvatske. Uz ubojstva u logorima, ne treba zaboraviti i sve žrtve koje su ubijene u naseljima i sve one koji su poslani u njemačke koncentracijske logore (većinom Židovi) i na prisilni rad. Ustaški režim je bez ikakve dvojbe bio zločinački i totalitaran. Pod krinkom domoljublja ustaše su se rješavali svih koji su prijetili njihovoj vlasti, bez obzira na nacionalnost.

12. Literatura

1. Barić, Nikica, „Položaj Srba u domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske, 1941. – 1942.“, *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, god. V., br. 9-10, Zagreb, 2002., str. 159. – 175.
2. Cohen, J. Philip, *Tajni rat Srbije*, Ceres, Zagreb, 1997.
3. Dizdar, Zdravko, „Logor Kerestinec“, *Povijesni prilozi*, god. 8., br. 8, Zagreb, 1989., str. 143. – 192.
4. Dizdar, Zdravko – Grčić, Marko – Ravlić, Slaven - Stuparić, Darko, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, Minerva, Zagreb, 1997.
5. Dizdar, Zdravko, „Ljudski gubici logora „Danica“ kraj Koprivnice 1941. – 1942.“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 34., br. 2, Zagreb, str. 47. – 75.
6. Glaise von Horstenau, Edmund, *Zapisi iz NDH*, Biblioteka Srednji put, Zagreb, 2013.
7. Goldstein, Ivo, *Povijest 21, Hrvatska povijest*, Europapress holding, Zagreb, 2007.
8. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003.
9. Goldstein, Ivo, „Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put u katastrofu“, Ramet, P. Sabrina (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Zagreb, 2009., str. 49. – 60.
10. Goldstein, Ivo, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“, *Radovi : Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. 34. – 35. – 36., br. 1, Zagreb, 2004., str. 205. – 228.
11. Grahek Ravančić, Martina, „Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje“, *Historijski zbornik*, god. 66., br. 1, Zagreb, 2015., str. 149. – 172.
12. Grbešić, Grgo, „Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.“, *Croatia Christiana periodica*, god. 27., br. 52, Đakovo, 2003., str. 155. – 169.
13. Hrvatski jezični portal, *Koncentracijski* (<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, posljednji posjet, 5. kolovoza 2017.)
14. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i NDH*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978.
15. Jurčević, Josip, *Nastanak jasenovačkog mita*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1998.
16. Karakaš Obradov, Marica, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 43., br. 3, Zagreb, 2011., str. 801. – 826.

17. Kovačić, Davor, „Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943.“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 37., br. 1, Zagreb, 2005., str. 83. – 99.
18. Komarica, Slavko – Odić, Slavko, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Zagreb, 2008.
19. Kovačić, Davor, “Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava”, *Radovi : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. 34. – 35. – 36., br. 1, Zagreb, 2004., str. 229. – 241.
20. Kvaternik, Dido Eugen, *Sjećanja i zapažanja : 1925 – 1945 : prilozi za hrvatsku povijest*, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995.
21. Labus, Alan, „Upravljanje medijima, cenzura, te položaj i uloga novinara u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Studia lexicographica : časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, god. 3., br. 1 – 2 (4 – 5), Zagreb, 2010., str. 99. – 126.
22. Lengel-Krizman, Narcisa, *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003.
23. Lengel-Krizman, Narcisa, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941. – 1942. godine“, *Povijesni prilozi*, god. 4., br. 4, Zagreb, 1985., str. 1. – 38.
24. Maestro, Lea *Groblje žrtava sabirnog logora u Đakovu*, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2011.
25. Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003.
26. Matković, Hrvoje, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
27. Pavličević, Dragutin, *Povijest Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2007.
28. Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Stvarnost, Zagreb, 1966.
29. Ramet, P. Sabrina, „Nezavisna Država Hrvatska – Uvod“, Ramet, P. Sabrina (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Zagreb, 2009., str. 7. – 20.
30. Sindik, Dušan, *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1972.
31. Spomen-područje Jasenovac, *Vjekoslav Maks Luburić*
(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6278>, posljednji posjet 27. kolovoza 2017.)
32. Spomen-područje Jasenovac, *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu, od 3. svibnja 1941.*
(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5640>, posljednji posjet 29. srpnja 2017.)
33. Spomen-područje Jasenovac, *Poimenični popis žrtava KLC Jasenovac 1941. – 1945.*
(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>, posljednji posjet 29. kolovoza 2017.)

34. Spomen-područje Jasenovac, *Radna grupa Kožara*
(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5409>, posljednji posjet, 25. kolovoza 2017.)
35. Spomen-područje Jasenovac, Logor III Ciglana Jasenovac
(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5366>, posljednji posjet 30. kolovoza 2017.)
36. Spomen-područje Jasenovac, *Donja Gradina*
(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5959>, posljednji posjet, 30. kolovoza 2017.)
37. Spomen-područje Jasenovac, *Jasenovački pravednici*
(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5908>, posljednji posjet 1. rujna 2017.)
38. Škiljan, Filip, „Prisilno iseljavanje Srba iz Podravine i Kalničkog prigorja u ljeto i ranu jesen 1941. godine“, *Cris : časopis Povijesnog društva Križevci*, god. XIV., br. 1/2012, Zagreb, 2013., str. 342. – 364.
39. Škiljan, Filip, „Prisilno iseljavanje Srba iz Moslavine 1941. godine“, *Historijski zbornik*, god. 65., br. 1, Zagreb, 2014., str. 149. – 169.
40. Škiljan, Filip, „Logorski sustav Jasenovac – kontroverze“, Ramet, P. Sabrina (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Zagreb, 2009., str. 117. – 130.
41. Vasiljević, Zoran, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod : Centar za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1988.
42. Zuckerman Itković, Boško, „Funkcija protužidovske propagande zagrebačkih novina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od travnja do srpnja 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38., br. 1, Zadar, 2006., str. 79. – 98.
43. Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.
44. Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i Megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Globus, Zagreb, 1992.
45. Živaković-Kerže, Zlata, „Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 39., br. 1, Zagreb, 2007., str. 97. – 116.

13. Izvori

1. Bogdan, Ivo, *Dr. Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, Naklada Europa, Zagreb, 1942
2. Hrvatski narod (Zagreb), br. 174, 7.VIII.1941.